

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Андрій Портнов

МІЖ

**«ЦЕНТРАЛЬНОЮ ЄВРОПОЮ»
ТА
«РУССКИМ МИРОМ»:**

*Сучасна Україна
у просторі міжнародних
інтелектуальних дискусій*

Київ – 2009

УДК 001.85
П12

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(8 липня 2009 р., Протокол № 6)*

Висловлені у виданні думки належать виключно автору

Рецензенти:

Георгій Касьянов,

доктор історичних наук (Інститут історії НАН України)

Тарас Лютий,

доктор філософських наук (Інститут філософії НАН України)

Між «Центральною Європою» та «Русским миром»:
П12 Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних
дискусій. – К. : НІСД, 2009. – 160 с.

ISBN 966–554–160–9

ISBN 966–554–160–9

© А. Портнов, 2009

© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2009

Зміст

Передмова.....	4
Концепт Центральної Європи та Річ Посполита як прообраз європейської спільноти.....	7
Російська україністика і привиди «Русского мира».....	27
Геноцид та етнічні чистки: українські сюжети міжнародних дискусій.....	64
Як західні гуманітарії заговорили українською.....	126
<i>Показчик імен</i>	154

Передмова

На початку 90–х років у політологічній та історичній науках переважав оптимізм щодо нових посткомуністичних держав на сході Європи. Теорія трансформації передбачала, що демократизація політичних систем, лібералізація економічних відносин та культурна відкритість до світу дозволить колишнім радянським республікам швидко прийняти нові (і фактично єдино можливі) правила гри. Теза Френсиса Фукуями про «кінець історії» як синонім всесвітнього триумфу демократії та лібералізму сприймалася тоді цілком реалістично. Утім досить швидко ці ілюзії розвіялися. Посткомуністичні країни продемонстрували різну ступінь готовності та спроможності до «трансформацій», а їхні комуністичні еліти засвідчили подиву гідний хист до ідеологічної мімікрії, яка забезпечила їм збереження (а часто—густо і розширення) важелів впливу.

Розчарування у можливості швидкого переходу до brave new world надало великої популярності теоріям залежності сучасного розвитку від історії (path dependency), які стисло можна узагальнити так: те, куди ми прийдемо залежить від того, звідки ми вийшли (відповідно, до деяких цілей із означеної відправної точки дістатися просто нереально). Такий підхіднаголошував на присутності (хай і неусвідомленої) історії у сучасних політичних та культурних процесах. Але, водночас, у своїх крайніх виявах він відверто межував з цивілізаційно–культурним де-

термінізмом. За слушним зауваженням Керстін Ціммер, подолання обмежень кожної з описаних вище пояснювальних схем можливе шляхом їх творчого і недогматичного поєднання¹.

Ця книжка пропонує дещо іншу перспективу у підході до тієї самої проблеми. У ній ідеться про інтелектуальні дискусії, різні спроби концептуалізації історії та сучасних проблем того регіону, який дехто воліє називати «посткомуністичними країнами», дехто – «Центрально–Східною Європою», а ще інші – «Русским миром». Україна та її історія нерідко перебуває в осерді цих дискусій, які, втім, надалі радше малознані й навіть не завжди присутні у вітчизняному академічному чи політичному дискурсах.

Книжка складається з чотирьох розділів. Кожен з них – це перероблені і доповнені версії статей, що друкувалися в наукових часописах України, Росії, Польщі, Угорщини, Німеччини, Японії. Але саме в такому вигляді, як вони наведені у книзі, ці тексти раніше не публікувалися.

Розділ «Концепт Центральної Європи та Річ Посполита як прообраз європейської спільноти» пропонує огляд еволюції концепції «Центральна Європа» та її обговорення, а також стислий аналіз основних публікацій останніх років, об'єднаних метою історіографічної реабілітації ранньомодерної польсько–литовської Речі Посполитої, у політичних практиках якої сучасні автори все частіше знаходять елементи, властиві нинішньому європейському співтовариству.

¹ Див.: Форум: Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення // Україна Модерна. Спеціальний випуск. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ – Львів, 2007. – С. 21–23.

У розділі «Російська україністика і привиди «Русского мира» зроблена спроби узагальнити наукові підходи та ідеологічні конотації сучасних українознавчих праць у Росії. На нашу думку, російська україністика не лише має істотний відбиток радянських досвідів історіописання, а й перебуває у жвавому (часто, не до кінця нею самою усвідомленому) діалозі з політичними процесами в країні та тенденціями розвитку російсько–українських відносин.

Наступний розділ присвячено досить детальному оглядові міжнародної царини студій геноциду та її українським сюжетам, серед яких: Голодомор 1932–1933 років, Голокост, депортація кримських татарів, антипольська акція на Волині 1943 року. Цей текст постав під час стажування автора в Центрі досліджень Голокосту і геноцидів в Амстердамі й був би неможливий без заохочення, порад і творчих дискусій з Карелом Беркгофом, якому висловлюю сердечну подяку.

Розділ «Як західні гуманітарії заговорили українською» присвячено проблемі перекладу закордонної фахової літератури з питань, порушених у попередній розділах, її рецепції в Україні та впливу на українські дискусії. Цей текст є частиною дослідження в рамках міжнародного проекту фундації Next Page «Чому ми так говоримо?» (2009 р.). Повністю матеріали цього проекту будуть опубліковані в одному з наступних чисел часопису «Україна Модерна».

Працюючи над цією книжкою, автор намагався знайти задовільний баланс між академічністю та цікавістю викладу, подеколи свідомо загострюючи окремі тези зі сподіванням, що праця викличе продовження розмови з приводу порушених питань.

Концепт Центральної Європи та Річ Посполита як прообраз європейської спільноти

За останнє десятиліття концепт «Центральна» або «Центрально–Східна Європа» здобув вельми широке поширення в історіографії та політичній риторичі, відсунувши на другий план, а нерідко й повністю заступивши собою донедавна звичну «Східну Європу». Найжвавіші дискусії про понятійне поле, епістемологічні можливості та політичні конотації цього поняття точилися в країнах, що претендували на місце в «Центральній Європі», тобто у просторі, де, за влучним зауваженням Карела Косика, «сперечаються про те, що значить бути європейцем».

Поділяй і пануй

Кожен просторово–географічний поділ, кожне впорядкування хаосу дійсності, за позірною нейтральністю приховує оцінку. Ані фотографія, ані географічна карта (українське «Закарпаття» для угорців стає «Підкарпаттям»), ані навіть поділ на сторони світу (слідом за Юрієм Андруховичем, можемо замислитися, що для японця означатиме «Далекий Схід») ніколи не нейтральні. Ця несенсаційна сьогодні теза утверджувалася в науці поступово. 1978 року в тепер вже класичній праці «Орієнталізм» американський учений палестинського походження Едвард Саїд описав створення Європою концепту «Сходу» як

«найзмістовнішого образу Іншого» і концептуалізував «орієнталізм» як спосіб західного панування над Орієнтом². Книга, що стверджувала принципову відсутність «чистого, незумовленого Сходу», торкнулася живого нерва західної цивілізації та стала інтелектуальним бестселером.

Відштовхуючися від очевидної, але від того не менш слушної думки Саїда, що «кожна історична доба і кожне суспільство наново створює своїх «інших», американська дослідниця болгарського походження Марія Тодорова написала книжку «Уявляючи Балкани» (1997 р.), де проаналізувала «балканізм» як дискурс відмежування в межах європейського континенту (що набуває поширення на початку ХХ ст.) та поняття «балканізації» як синоніму дегуманізації і браку достатнього рівня цивілізованості³.

Остання у триаді класичних праць, також написана під впливом концепції орієнталізму – «Винайдення Східної Європи» Ларі Вулфа, в якій автор зінтерпретував західноєвропей-

²Said E. *Orientalism*. – New York, 1979. Укр. переклад: Саїд Е. *Орієнталізм*. – К., 2001. Пор. аналіз сприйняття «Орієнталізма» в Росії: Бобровников В. Почему мы маргиналы? Заметки на полях русского перевода «Ориентализма» Эдварда Саида // *Ab Imperio*. – 2008. – № 2. – С. 325–344. Не можу не навести висновок цього огляду: «...нічого з того, що йому приписують в Росії, Саїд не писав... Есенціалізм російських критиків та релятивізм автора «Орієнталізма» несумісні» (с. 340). Залишається пошкодувати, що в статті немає порівняння з українською рецепцією перекладу цієї класичної праці, який з'явився на шість років раніше за російський. Її відмінність, як здається, полягала вже в тому, що обговорення книжки фактично не вийшло за межі академічної спільноти.

³Todorova M. *Imagining the Balkans*. – New York, 1997.

ські ідеї про Східну Європу як вияв дискурсу влади, наголошуючи на ролі Просвітництва в концептуальному поділі континенту на Схід і Захід⁴. Щоправда, критики звернули увагу на те, що Вулф сам об'єднує країни, про які пише, у категорію «Східна Європа», відсутню в джерелах кінця XVIII – початку XIX століть, та нехтує західноєвропейськими текстами того часу про власні периферії. А способи опису, наприклад, французькими просвітниками селян Провансу не надто відрізнялися від опису ними ж селян Бесарабії чи Підмосков'я, що змушує говорити про властивий Просвітництву поділ на «центр» і «периферію», радше ніж на «схід» і «захід»⁵. Таким чином, привабливість Вулфа про те, що лінія «залізної завіси» після Другої світової війни дивовижним чином збіглася з поділом континенту, закоріненим у західній думці два століття перед тим, зависає в повітрі.

Незалежно від датування концептуалізації ментального поділу Європи на «захід» і «схід», що заступив собою поділ континенту на «північ» і «південь» (причому, Росія поступово з «півночі» перемістилася на «схід», а сама «північ», ототожнена зі Скандинавією, набувала позитивних конотацій), на

⁴Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. – Stanford, 1994. Рос. переклад: Вулф Л. *Изобретая Восточную Европу: карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. – М., 2003. Укр. переклад: Вулф Л. *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації в свідомості епохи Просвітництва*. – К., 2009.

⁵Напр.: Struck B. *Auf der Suche nach Osteuropa. Zur Wahrnehmung Polens und Frankreichs in vergleichender Perspektive. 1770–1850 // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. – 2004. – B. 53. – H. 4. – S. 504–524.

середину ХХ століття у західній думці цей поділ набув значення аксіоми. Визначальними рисами «Заходу» стали історична традиція поділу влад, відокремлення світської й релігійної легітимності (що пов'язувалася з західним християнством – католицизмом та протестантизмом), існування впливових незалежних міст, інтелігенції як класу службовців, а не опозиційних революціонерів. При цьому, участь Східної Європи в європейському досвіді була, за словами Джорджа Шопфліна, «лише частковою», вона стала «перехідною зоною» між західною системою поділу влад та східною традицією автократії, а її головною рисою залишалася «відсталість»⁶. Пов'язаний з націоналізмом, антисемітизмом та етнічними конфліктами Східної Європи, за висловом Марка фон Гагена, бракувало «повної історіографічної легітимності»⁷.

Конструювання Центральної Європи

«Центральна Європа» – одна з найяскравіших інтелектуальних метафор і один з найуспішніших політичних проєктів ХХ століття. Ще у 1842 році Фридрих Ліст писав про «середньоевропейську економічну спільноту», а в часі Першої світової війни загрозливою готикою була видрукована «Mittleeurora» Фридриха Наумана з ідеєю німецької гегемонії над військово–економічним колосом, що мав об'єднати європейські країни від Сербії і Греції до Данії і Бельгії, і від Німеччини і Швейцарії до Словаччини і Моравії. І хоча вже 1917

⁶*Schöpflin G.* The Political Traditions of Eastern Europe // *Daedalus*. Winter 1990. – Vol. 119. – №. 1. – P. 61–63.

⁷*von Hagen M.* Does Ukraine Have a History? // *Slavic Review*. 1995. – Vol. 54. – №. 3. – P. 661.

року німецькі географи стверджували, що «такої природної та культурної реалії, як Центральна Європа, не існує»⁸, дискурсивний тріумф і, водночас, нове народження цей концепт здобув у 70–80–ті роки, насамперед, в есеїстиці чеського письменника Мілана Кундери.

Есей Кундери «Трагедія Центральної Європи», надрукований у 1984 році «New York Times» та впливовими німецькими, французькими і британськими виданнями, твердив, що Центральна Європа (себто, Польща, Угорщина і Чехословаччина) становить осердя європейської культури, яке Захід зрадив у 1945 році в Ялті, віддавши на поталу чужому радянсько-російському комунізмові. Кундера відкидав окреслення «зовнішньої імперії» СРСР як «Східної Європи» (синонім недо-Європи), натомість, категорія «Центральна Європа» була для нього синонімом «західноєвропейськості», щоправда, тимчасово поневоленої Сходом. Ідеї цього есею підхопили інші інтелектуали, а головне, що вони, за влучним спостереженням Алексея Міллера, впали на сприятливий ґрунт у часі занепаду західних комуністичних партій, радянського вторгнення до Афганістану і постановня польської «Солідарності»⁹.

Публіцистичні тези Кундери спиралися на спробу історичного доведення можливості та доцільності виокремлен-

⁸Цит. за: *Шенк Ф.Б.* Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе от эпохи Просвещения до наших дней // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 6 (52). – С. 52.

⁹*Миллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 6 (52). – С. 81–82.

ня регіону під назвою Центральна Європа. Ще 1950 року польський еміграційний історик Оскар Галецький намагався обґрунтувати історичну специфіку розвитку «Східно–Центральної Європи»¹⁰. Наприкінці 70–тих років в угорсько-му самвидаві з'явилася праця медієвіста Ено Сюча «Три Європи», що, як і Галецький, послуговувався компромісним терміном «Східно–Центральна Європа». На думку Сюча, цей регіон історично щосили прагнув долучитися до західних структур, але значна чисельність шляхти і слабкий розвиток міст визначили його відставання. Важливішим був інший висновок автора, в якому він застосовує стратегію відмежування, наголошуючи, що контрактні форми власності та залежності, порівняно ранній розвиток феодалізму і вільних міст, істотне значення католицької (а в Трансильванії – протестантської) церков «засадничо відокремлюють» регіон від «питомо східноєвропейської структури»¹¹.

Саме стратегія виключення, іншування заслуговує на особливу увагу. Виступаючи за відвоювання Європи, «реєвропеїзацію» терену (вислів вже згадуваного Дж. Шопфліна), концепція Центральної Європи, за висновком Клаудіо Марріса, була «метафорою протесту проти радянського панування над Східною Європою». А роль абсолютного Іншого ця концепція, звісно, відводила Росії (причому, Росії в усіх її історичних проявах, а не лише в радянському).

¹⁰*Halecki O. Historia Europy – jej granicy i podziały. – Lublin, 1994; Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East–Central Europe. – New York, 1952.*

¹¹*Szücz J. Trzy Europy. – Lublin, 1995. – S. 130.*

Якщо викреслення Росії було апріорне, то проблема, кого залучати до регіону виявилася нелегкою. За головний критерій одразу визнали приналежність до Заходу (зазвичай тотожну з незалежністю від Росії) в минулому, часто не беручи до уваги плинності цього, як і будь-якого іншого, географічно-геополітичного поняття. Сумнівів не викликали лише Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина. Саме ці країни були в центрі уваги синтетичної історії регіону під промовистою назвою «Ціна свободи», що з'явилася одразу після падіння «залізної завіси» і розпаду СРСР.

Автор, американський історик польського походження Пьотр Вандич, вважає Центральною Європою простір між Балтійським, Адріатичним, Егейським і Чорним морями, а підставою приналежності до нього певної країни – глибокі зв'язки із західною цивілізацією¹².

Падрик Кені в оригінальному дослідженні «Карнавал революції» (2002 р.), вважає Центральною Європою країни, об'єднані «спільним минулим в західних імперіях», стверджуючи, що поза цим тереном, події 1989 року сприймалися цілком по-іншому, спричинивши, замість Карнавалу, криваву розплату з режимом Чаушеску в Румунії та війну в Боснії і Хорватії¹³. У книзі Кені, поруч з Польщею, Чехословаччиною,

¹²*Wandycz P.S.* The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. – London, 1992. Укр. переклад: *Вандич П.* Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К., 2004.

¹³*Kenney P.* A Carnival of Revolution. Central Europe 1989. – Princeton – Oxford, 2002. – Р. 10. Укр. переклад: *Кені П.* Карнавал революції. Центрально Європа 1989 року. – К., 2006.

Угорщиною та НДР, знайшлося місце для Словенії і України (а саме, Львова), але забракло для балтійських держав.

Без перебільшення можна сказати, що тепер чи не найбільший вплив на визначення кордонів Європи має Європейський Союз, увиразнюючи політичну складову ментальної картографії. Втім, роблячи крок убік від політики, зазначимо, що регіоналістичні дослідження часто розглядають як шлях до подолання обмеженостей національних наративів. Хоча, на думку норвезького дослідника Івера Ноймана, регіони уявляють і ви-находять за тими самими механізмами, що й нації¹⁴. Погоджуючися з думкою про ідеологічну зумовленість регіональних поділів, вважаємо, що, як і у випадку націй, «уявленість» не тотожна штучності чи несправжності й не може бути цілком довільною, волонтаристською, але мусить спиратися на певні соціокультурні реалії. Тим більше, не варто відкидати аналітичний сенс регіональних історичних порівнянь. Одним з прикладів евристичної продуктивності такого підходу може бути дослідження Орестом Субтельним п'ятьох східноєвропейських еліт: польської, угорської та лівонської шляхти, молдавського боярства і козацької старшини, та їхньої відповіді на наступ абсолютизму у XVIII столітті серією повстань (зокрема, повстанням Івана Мазепи), які всі закінчилися поразкою¹⁵.

¹⁴*Neumann I.* The Uses of the Other. «The East» in European Identity Formation. – Minneapolis, 1999. Рос. переклад: *Нойман И.* Использование «Другого»: Образы Востока в формировании Европейских идентичностей. – М., 2004.

¹⁵*Subtelny O.* The Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715. – Kingston – Montreal, 1986.

Польський виклик

Як афористично зауважив Тимоті Гартон Еш: «Скажи мені, якою є твоя Центральна Європа, і я скажу тобі, хто ти». У західних синтезах європейської історії Україна зазвичай відсутня (промовистий виняток – «Європа» Нормана Дейвіса). Угорська чи румунська історіографії так само швидше байдужі до України і не схильні розглядати її як складник «спільного цивілізаційного простору». Інша ситуація склалася в польській традиції, де одна (але не єдина) з концепцій геоісторичного розвитку регіону значну роль відводить Україні, включаючи її (принаймні, частково) до Центральної Європи.

У 1994 році у «Варшавських українознавчих зошитах» визначний медієвіст, засновник Інституту Центрально–Східної Європи Єжи Клочовський писав про історичну традицію приналежності України до Європи від часу прийняття християнства, посилену пізнішим постановом «винятково щільної мережі» греко–католицьких парафій від Перемишля до Києва. Історик висував також питання на перспективу: якою мірою російська, а потім радянська Україна, належали до Європи Східної чи просто російської¹⁶?

У тому самому виданні інший польський учений, автор підручників з історії України, Владислав Серчик запитував: Чи можна говорити про центральноєвропейську спільноту за ранньосередньовічних часів? На його думку, Україна, починаючи від Берестейської унії, «поступово пересувалася на Схід». Констату-

¹⁶*Kloczowski J. Ukraina a Europa rodkowo–Wschodnia // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – 1994. – Т. 2. – S. 15–20.*

ючи, що Україна змінювала свою приналежність до культурного кола, Серчик цікавиться: «чи виразне в минулому тяжіння України до заходу Європи спричинилося до тривалих цивілізаційних наслідків?» і радить Україні обрати шлях європейської інтеграції¹⁷.

Двотомова синтеза «Історія Центрально–Східної Європи» (2000 р.), видана Інститутом Центрально–Східної Європи за редакцією Єжи Ключовського, стосується теренів Польського королівства і Великого Князівства Литовського, а також історичних королівств Чехії та Угорщини¹⁸.

На особливу увагу заслуговують спроби переоцінки в історіографіях регіону Речі Посполитої, що є часткою спільного минулого Польщі, Литви, України і Білорусі. Символічно, що саме видані в рамках проекту Інституту Центрально–Східної Європи історії країн регіону пропонують нову оцінку цього минулого¹⁹.

¹⁷Serczyk W. Ukraina między Wschodem a Zachodem czyli jeszcze raz o tym samym // *Ibid.* – S. 21–27.

¹⁸*Historia Europy Środkowo–Wschodniej* / Red. J. Kłoczowski. – Lublin, 2000. – T. 1–2.

¹⁹Дотепер вийшли друком: *Kłoczowski J. Historia Polski do końca XV wieku.* – Lublin, 2000; *Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795.* – Lublin, 2000; *Dyłałowa H. Historia Polski 1795–1990.* – Lublin, 2000; *Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku.* – Lublin, 2000; *Hrycak J. Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny Nowoczesnego narodu.* – Lublin, 2000; *Sahanowicz H. Historia Białorusi do końca XVIII wieku.* Lublin, 2001; *Szybieka Z. Historia Białorusi 1795–2000.* – Lublin, 2001. Синтези Н. Яковенко і Я. Грицака та Г. Сагановіча і З. Шибєки були також видані, відповідно, українською і білоруською мовами. В українському перекладі також вийшла книжка Ганни Дильонгової: *Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990.* – К., 2007.

Чи не найвиразніше історіографічне переосмислення Речі Посполитої подається в синтезі Анджея Суліми Камінського²⁰. Для нього, історія цієї держави – це, насамперед, історія громадянського суспільства і політичної культури. Автор затято критикує «історичний імперіалізм», себто ототожнення Речі Посполитої з Польщею в її мовно–національному розумінні та не приховує специфіки обраної термінології. В книзі рідко вживаються слова «Польща», «поляки», замість слова «шляхта» перевага надається окресленню «громадяни», а замість терміну «русини» – «українці» і «білоруси». Вочевидь, у даному разі свідома модернізація термінології, що спричинює телеологізацію українського і білоруського національних проєктів, задумана як спосіб зробити авторські висновки привабливішими для потенційних читачів зі сходу²¹. Іншими словами, напрочуд важливу проблему мови опису донаціональних епох автор підпорядковує сучасній логіці політкоректності.

Засадничо важливою для Камінського є теза про досягнення Речі Посполитої в парламентаризмі, самоврядуванні, громадянських правах і релігійній толерантності як результаті співучасті та співпраці усіх націй. Наголошуючи на винятковості цих досягнень на тлі тогочасної європейської практи-

²⁰*Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. – Lublin, 2000.*

²¹Хоч Франк Сисин, рецензуючи працю Камінського, зауважив, що модерна Україна передусім пов'язує свої національні витоки з теренами, які досить рано опинилися за межами Речі Посполитої, тобто, з традиціями Гетьманщини. Див.: *Sysyn F. Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795: Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura // Journal of Ukrainian Studies. – 2003. – Vol. 28. – No. 1. – P. 126–129.*

ки, історик відверто зазначає, що включення теренів аж до Дніпра до Центральної Європи «історично обґрунтоване» і є, зокрема, «боротьбою за візію майбутнього, оперту на вибір традиції».

Цікавою і новаторською спробою вписання спадщини Речі Посполитої до національного білоруського нарративу є синтеза Генадзя Сагановіча, написана в рамках тієї самої люблінської серії. Історик наголошує на узвичаєній «незатребуваності» та неусвідомленій актуальності спадщини Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої в білоруській традиції. Так само як Камінський, Сагановіч підкреслює, що «Білорусі (як і Литві, Польщі та Україні) належить багатий досвід демократичного ладу і глибокі традиції парламентаризму»²².

У литовській історіографії також помітна тенденція до ревізії образу Речі Посполитої. Болісно переживаючи переважання (також у західній науці) традиційного польського візерунку Великого Князівства Литовського та його населення як інтегральної частини польської держави і нації²³, литовські історики особливу увагу приділяють федеративній чи навіть конфедеративній природі взаємин Литви і

²²Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск, 2001. – С. 350. За влучним зауваження українського рецензента Володимира Маслійчука, автор воліє бачити в історії Білорусі те, чого їй явно бракує в сучасності. Див: *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – Вип. 8–9. – К., 2004. – С. 744–754.

²³*Kiaurpienė J. Obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego w historiografii XIX i XX wieku // Samoidentyfikacja mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej. Historia i historiografia / Red. J. Lewandowski, W. Goleman. – Lublin, 1999. – S. 77.*

Польщі,²⁴ постійно балансуючи на спокусливій межі свідомого або несвідомого ототожнення «Литви» і «литовців» XVII–XVIII століть з модерним литовським національним рухом.

Серію книжок, що реабілітують Річ Посполиту, поповнило також оригінальне дослідження Тимоті Снайдера²⁵. Принципово відкидаючи національні наративи на історичному матеріалі за 400 років (1569–1999 рр.), Снайдер намагається довести виникнення після Люблінської унії 1569 року багатоетнічної, багатоконфесійної і багатокультурної шляхетської нації, яку він аксіологічно протиставляє руйнівному модерному націоналізмові. Не новина, що численні фактографічні помилки і неминучі спрощення – ціна кожної концептуальної історичної схеми. Книжка Снайдера не є винятком. Важливий, натомість, напрям думок автора – вельми симптоматичний для сучасної інтелектуальної ситуації з її увагою до не-національних форм політичної організації та історичних альтернатив націоналізму.

Цікаво, що переважна більшість українських істориків стоїть осторонь дискусій про Центральну Європу. Ця спадщина залишається загалом чужою і надалі протиставляється міфологізованому народницькому образу козацтва. У цьому контексті, деконструкція стереотипу «польського феодалного наступу» на Україну, переоцінка Люблінської унії

²⁴*Petrauskas R.* Die litauische Blick auf der polnisch–litauischen Staatsverband – «Verlust der Staatlichkeit» oder Bewahrung der Parität // *Zeitschrift für Ostmitteleuropa–Forschung.* – 2004. – В. 3. – Н. 3. – С. 351–362.

²⁵*Snyder T.* The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. – New Haven, 2003. Пор. критичну рецензію на цю працю: *Сисин Ф.* Конструювання національних реконструкцій // *Критика.* – 2005. – № 1–2. – С. 26–29.

1569 року та проблематизація героїчного образу козацьких воєн XVI–XVII століть (найталановитіше і найпереконливіше запропоновані в працях Наталі Яковенко) продуктивні з точки зору створення історіографічної альтернативи традиційним для української історіографії козакоцентризму та ототожненню «українського» з селянським. Водночас, український політичний та суспільний дискурси практично не апелюють до спадщини Речі Посполитої. Польські автори слушно звернули увагу на незатребуваність «спадку багатонаціональної Речі Посполитої» у контексті міфа центральноєвропейської приналежності української Галичини²⁶.

Російська відповідь

Польська концепція Центрально–Східної Європи не могла не викликати відповіді з боку російських інтелектуалів, котрі боляче відчули викреслення Росії з цього простору. Призвичаєна радше до безпосередньої розмови з Заходом (можна згадати листування Катерини II з Вольтером про долю Польщі – інтелектуальний провісник трьох поділів); до того, що російські мистецтво і література завжди відкупляли гріхи політики, Росія таки мусила відповісти на центральноєвропейський виклик.

Особливо дратувало зведення Міланом Кундерою культурного бар'єру, який відмовив Росії в праві почуватися жертвою комунізму. Кундері опонував Владімір Максимов,

²⁶ Див.: *Hnatiuk O. Pożegnanie z Imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości.* – Lublin, 2005. – S. 213–215. Укр. переклад: *Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність.* – К., 2006.

котрий згадав білочехів, які не допомогли здолати більшовизм, за що постраждала їхня батьківщина після війни. Добірніші аргументи запропонував Йосиф Бродський, стверджуючи, що комуністична політична система «тією самою мірою твір західного раціоналізму, що й східного емоційного радикалізму», а східноєвропейські інтелектуали стали жертвами «геополітичної істини, вигаданої на Заході, а саме, концепції поділу Європи на Схід і Захід». Головною метою концепції «Центральної Європи» Бродський вважав прагнення стати частиною Заходу.

Продовжив і розвинув аргументацію Бродського історик Алексей Міллер, автор чи не найдошкульнішої деконструкції Центральної Європи як ідеологічного конструкту²⁷. Міллер кепкує з підходів, за якими східний кордон регіону знаходиться на кордоні даної країни зі східним сусідом, підкреслює, що тема Центральної Європи набула поширення завдяки Захові, а есеям Кундери приписує «межову відвертість пропагандистського висловлювання». Російський учений критикує модель пів-комунікації (зверхньо-поблажливого ставлення до східних сусідів), віктимізацію східноєвропейських країн коштом Росії, й, передусім, концепцію Центральної Європи як «межової Європи», за якою починається варварство, що не піддається цивілізуванню. Найзапекліше Міллер критикує публікації люблінського Інституту Центрально-Східної Європи, визнаючи головну функцію поняття «Центральна Європа» у «виключенні чи ранжуванні конкурентів, що змагаються за

²⁷Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. – С. 75–96.

упривілейоване становище у взаєминах з Заходом». Підкреслюючи «свідоме приховування польськості» нових концепцій, Міллер вважає, що вона (польськість) «залишається досить невдалою маркою для продажу ідеологічних продуктів у східних сусідів»²⁸.

Критику концепції Центральної Європи продовжив історик-полоніст Леонід Горизонтов, який виокремив два альтернативних пояснення історичного процесу на «східнослов'янських землях» – концепцію «общерусской» культури та ідею Центрально-Східної Європи. В обох цих концепціях історик бачить і «раціональні зерна», і політиканську «полову». Для Горизонтова важить, що макрорегіональна концепція Центральної Європи недостатньо враховує внутрішньорегіональні відмінності, наприклад, «повністю включаючи до Центрально-Східної Європи територію сучасної Української держави»²⁹. Автор також звертає увагу на здатність концепції Центральної Європи інтегруватися з романтичними схемами української та білоруської історіографії.

Отже, російські вчені виявилися найпослідовнішими критиками концепції Центральної Європи. Не виключено, що певною мірою дошкульність їх оцінок є реакцією на неспроможність сучасної російської думки запропонувати Україні іншу, так само привабливу, формулу. Навряд чи на

²⁸Миллер А. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. – С. 76, 95.

²⁹На путях становлення української і білоруської націй: Фактори, механізми, соотнесення / Отв. ред. Л. Горизонтов. – Москва, 2004. – С. 21.

цю роль можуть згодитися поширеніші в Росії уявлення про те, що «радянський народ, безумовно, існував»³⁰, що «Російська імперія ніколи не була тюрмою народів, а, навпаки, колиською націй»³¹ або що український дискурс про Голодомор 1932–1933 років – це передусім «ідеологічна зброя, скерована проти Росії та тих громадян України, хто не вважає останні 350 років і радянський період, зокрема, «чорною дірою» та «втраченим часом»³².

Підсумовуючи цей короткий огляд, варто нагадати, що кожна велика історична схема є продуктом сучасного мислення, а тому неминуче співвідноситься з актуальними стандартами науки, політики і етики. Ментальні карти підлягають змінам не менше, ніж карти політичні. І нині, коли історична наука щоразу несміливіше претендує на роль «учительки життя», вона не залишається осторонь суспільних процесів. У цьому контексті важливий згаданий Анджеєм Сулімою Камінським «вибір традиції» – розмаїттю цього вибору в Україні можна і позаздрити, і поспівчувати. З одного боку, діапазон такого вибору створює символічний резерв, забезпечуючи змогу знаходити антитези на практично кожному запропоновану ззовні тези. З другого боку, кожен вибір має більший чи менший дискримінаційний потенціал щодо тих чи інших сусі-

³⁰Российская многонациональная цивилизация: Единство и противоречия / Отв. ред. В. В. Трепавлов. – Москва, 2003. – С. 368.

³¹З виступу директора Інституту етнології та антропології Російської Академії Наук Валерія Тішкова на 6–му конгресі етнографів Росії в Санкт–Петербурзі 28 червня 2005 р. (Цит. за: *Власть*. – 2005. – № 40. – С. 24).

³²Марчуков А. Операція «Голодомор» // Родина. – 2007. – № 1. – С. 62.

дів або навіть регіонів всередині країни. Наприклад, ототожнення з інтересами Речі Посполитої може призвести до недооцінки чи спрощення місця Кримського ханату та Османської імперії в історії України.

Річ Посполита у багатьох сучасних наукових текстах постає не як імперія, але як певний прототип європейської спільноти. Її історіографічна реабілітація нерідко спирається на досить давню традицію польської федералістичної ідеї та орієнована на привабливість сучасної Польщі для східних сусідів.

Парадоксальним чином, домодерна Річ Посполита (яка в просвітницьких текстах була взірцевим прикладом хаосу і відсталості) постає еталоном модерності (парламентаризму, громадянських свобод, релігійної толерантності). Це свідчить також про поступову відмову західних гуманітарних наук від ототожнення модерності з націоналізмом і національною державою. Звісно, сучасні інтепретації нерідко модернізують та спрощують світ шляхетської демократії, про що пристасно і небезпідставно писав французький історик Даніель Бовуа.

Тези про громадянську рівність у межах шляхетського стану і шляхетський парламентаризм Бовуа називає «неошляхетською візією», а ідею загальної участі й солідарності лицарського стану у владарюванні – чистою ідеалізацією та не більше, ніж «риторичною вправою». Критикуючи праці Єжи Ключовського, Анджея Суліми Камінського, Януша Тазбіра, Бовуа визнає наведення Речі Посполитої як прикладу «громадянського суспільства» вельми проблематичним і вважає на-

уково необґрунтованою тезу, що Річ Посполита була першою країною Європи, де запровадили громадянську рівність³³.

Заслуговує на увагу і питання про ціну інтеграції центральноєвропейського дискурсу до національного нарративу. Переважна більшість українських істориків пише свої праці у рамках своєрідного пострадянського «регіонального підходу», коли історія приєднаних до Російської імперії територій Речі Посполитої розподіляється за сучасним державно–політичним принципом на історію «українських», «білоруських» і «литовських» земель. Питання про максимально адекватний і відкритий до сумнівів та багатоманіття предмету опис залишається напрочуд актуальним.

Щодо пізнавальних можливостей концепту «Центрально–Східна Європа» та перспективи його історіографічного застосування, зазначимо, що він уже набув легітимного статусу і в польській, і в українській, і в опозиційній білоруській науці. При цьому, на нашу думку, цей концепт так само умовний і метафоричний, як і інші узагальнювальні історично–географічні поняття. Як і інші такі поняття, він допомагає побачити і глибше зрозуміти одні сторони і тенденції історичного процесу

³³ Див.: *Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914.* – Lublin, 2005. Блискучі дослідження Бовуа, утім, також не вільні від елементів есенціалізації. Зокрема, рішуче засуджуючи «колаборацію» шляхти з Російською імперією або її ставлення до підданих селян, він фактично оцінює шляхетську поведінку з висоти політичної культури нашого часу і майже не приділяє уваги з'ясуванню пізньопросвітницьких та ранньоромантичних уявлень і підходів до цих проблем. Докл. про це див.: *Портнов А. Изобретая Речь Посполитую // Ab Imperio.* – 2007. – № 1. – С. 46–62.

та нехтує або применшує другі. Іншими словами, як і кожен концепт, що намагається впорядкувати хаос реальності навколо, «Центральна Європа» істотним чином цю реальність спрощує. Але тим самим робить її зрозумілішою.

Російська україністика і привиди «Русского мира»

За радянських часів вивчення історії національних республік було загалом прив'язане до тих таки республік. Історію Вірменії студювали у Вірменії, Казахстану – в Казахстані, України – в Україні. Попри окремі публікації та окремих фахівців (які нерідко були змушені залишити Україну, аби уникнути переслідувань), інституційної україністики у Москві чи Ленінграді не існувало. Тож починаючи з 90-х років, російська україністика рекрутувалася здебільшого з полоністів і русистів (на маргінесі зазначимо, що українська русистика фактично не постала дотепер). Спеціалізовані наукові осередки виникли в Москві – при Інституті слов'янознавства Російської Академії наук (де видається, зокрема, щорічник «Белоруссия и Украина: история и культура») і Московському університеті, в Петербурзі – при тамтешньому університеті (ідеться про Центр, очолюваний Татяною Яковлевою, яка недавно опублікувала архівні матеріали Івана Мазепи та науково-популярну біографію гетьмана в серії «Жизнь замечательных людей»). Окрім нових наукових проєктів, варто згадати, що російський книжковий ринок насичений перевиданнями такої специфічної «українознавчої» літератури, як «Происхождение украинского сепаратизма» Ніколая Ульянова (1996 р., у видавництві Інституту слов'янознавства РАН) чи «История «украинского» сепаратизма» Сергея Щоголева та збірки есеїв зламу ХІХ–ХХ

століть «Украинская» болезнь русской нации» (ці книжки побачили світ 2004 року у видавництві «Имперская традиция»).

Проте загалом рівень знання України та української історії в Росії дуже низький. Із констатації цього починаються недавні напрочуд цікаві «просвітницькі» проекти. Перше за 2007 рік, «українське», число журналу «Отечественные записки» відкриває редакційний заклик рефлексувати над традицією російського ставлення до українців як «братів наших меньших», скинути облуду «старшинства» і прибрати з політичного лексикону поняття «близьке зарубіжжя». Автори передмови до російського видання збірки статей Івана Лисяка–Рудницького³⁴ також пишуть про «ілюзію нашого чудового знання України»:

Для росіян, навіть зовсім не обов'язково налаштованих шovinістично, дуже важко з'ясувати, що наша близькість не включає того, що Україна – країна з дуже своєю національною самосвідомістю, цілком іншою історичною пам'яттю і глибоко відмінною від російської політичною культурою.

У цьому розділі йтиметься про методологічні та ідеологічні виклики перед молодією російською україністикою та пошук відповідей на них. Предметом розгляду будуть публікації, що претендують на концептуалізацію модерної історії України та взаємин пострадянських Росії та України.

Серйозність амбіцій російської україністики засвідчила видана у 2000 році книжка Алексея Міллера «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении»,

³⁴ Лысяк–Рудницкий И. Между историей и политикой / Под ред. Я. Грицака, Д. Фурмана. – М., 2007. Дякую Дмитрієві Фурману за надісланий текст передмови, яка через видавничі негаразди не була опублікована в книжці.

яка стала справжньою історіографічною подією. І не в останню чергу завдяки переконливому залученню доробку англо-мовної історіографії до опису української та російської історії, а також виваженій і стилістично довершеній мові монографії. Як це часто буває, книжка стала класичною, але залишилася практично необговореною. Щодо неї найчастіше можна почути окреслення «безстороння». Сам автор полюбляє нагадувати, що «найціннішою похвалою своєї праці» він вважає зауваження, висловлене на адресу книжки під час її презентації у Львові, мовляв, з тексту незрозуміло, на чиєму ж боці автор.

Природа такого успіху і визнання в Україні³⁵, на нашу думку, передусім стилістична. У тексті Міллера метрополія заговорила несподіваною для українського читача нейтральною і виваженою мовою. Але чи нейтральна мова дорівнює нейтральності опису та його акцентів? За стилістикою Міллера, яка справді заслуговує на захоплення, більшість його читачів не розгледіли найістотніших висновків з його інтерпретацій.

Адже монографія Міллера – одне з найсерйозніших заперечень національного нарративу і телеологізації історії. Автор пропонує читачу замість звичайної схеми чергових «відроджень» і «утисків» усвідомити варіативність націотворення, залежність його результатів від конкретно–історичної ситуації, а не Божого промислу чи «закону історії». Міллер виокремлює три можливос-

³⁵Усупереч пізнішому патетичному твердженню самого Міллера, що з його книжкою «історична політика в Україні від 2000 року бореться, не покладаючи рук, і вже збила собі всі кулаки, але нічого не виходить» (*Міллер А. «Историческая политика» в Восточной Европе: плоды вовлеченного наблюдения.* – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/lectures/2008/05/07/miller.html>)

ті розвитку Росії ХІХ ст.: як наднаціональної імперії, як панславистичного проекту чи в річищі російського націоналізму. Одним (але не єдиним) з варіантів останнього Міллер називає проект «Великої» або «триєдиної» російської нації³⁶. Підкреслимо ще раз: саме проект, що одразу викликало заперечення Міхаїла Дмитрієва, який ще до появи книжок Міхутіної й Марчукова (про які йтиметься нижче) доводив, що «велика російська нація» з часів середньовіччя була більше ніж «проектом» із набагато потужнішим за українську ідею запасом міцності навіть наприкінці ХІХ століття³⁷.

Наявність проекту «триєдиної нації» свідчить, як підкреслює Міллер, що боротьба з українським націоналізмом була значною мірою боротьбою за цілісність російської нації. Ця боротьба закінчилася невдачею через дві основні причини. Першою став польський чинник, який створював для українського руху альтернативу. Сам факт польсько-російського ідеологічного протистояння творив простір для маневру українського проек-

³⁶Роман Шпорлюк звернув увагу, що інші проекти російської нації, зокрема, той, де росіяни дорівнюють етнічним великоросам, цікавить Міллера значно менше. Див. рецензію Шпорлюка на англomовну версію Міллерової книжки: *Miller A. The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the 19th century.* – Budapest – New York, 2003 // *Russian Review.* – 2005. – Vol. 64. – № 1. – P. 135–136. Пор. застереження до концепції Міллера у: *Saunders D. Russia's Nationality Policy: The Case of Ukraine (1874–1914)* // *Journal of Ukrainian Studies.* – 2004. – Vol. 29. – № 1. – P. 399–419.

³⁷*Дмитриев М. В.* Этнонациональные отношения русских и украинцев в свете новейших исследований // *Вопросы истории.* – 2002. – № 8. – [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/dmitriev-1.htm>. Відповідь Міллера: *Миллер А. И.* Несколько возражений М. В. Дмитриеву // *Вопросы истории.* – 2002. – № 12. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrhistory.narod.ru/miller-dmitriev.htm>.

ту. Другою причиною стала слабкість, непослідовність і непродуманість російської політики. Імперія, з одного боку, не доповнювала репресії програмою позитивної асиміляції, а, з другого, не мала достатніх засобів, аби репресивні заходи були остаточні й цілком успішні. Елегантний висновок Міллера такий: загальне запізнення Росії з модернізацією не дозволило їй розв'язати свої національні проблеми, так як це зробили Франція чи Пруссія.

За спостереженням Анджея Новака, Міллер відкрито поєднує з підходами, що обстоюють неминучість розпаду імперії та органічність відокремлення національних периферій від центру³⁸. У побудові його схеми допомогла вельми поширена критична настанова сучасних гуманітарних наук до націоналізму та національної держави і звернення ними уваги до альтернатив національним проектам. Новак влучно зауважує, що релятивізація поняття нації має цілком відмінне значення і наслідки для Росії, яка дотепер не визначилася з концепцією «російськості»³⁹, та для держав, що постали на руїнах імперії й чия ідентичність збудовується навколо національної теми. Зрозуміло, що ці спостереження не означають прямої політичної зумовленості висновків Міллера, але свідчать про приховані в них постулати, що в інших публікаціях набули вже відвертого ідеологічного оформлення.

Синтеза «Западные окраины Российской империи» за редакцією Алексея Міллера і Міхаїла Долбілова продовжує ім-

³⁸Nowak A. Ab Imperio. Nowe spojrzenie na historię Rosji // Przegląd Wschodni. – T. VIII. – Zesz. 3. – S. 605–630 [передрук у: Nowak A. Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. – Kraków, 2004. – S. 13–42].

³⁹Про що сам Міллер говорив 12 квітня 2007 року в публічній лекції «Дебати про націю в сучасній Росії». [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.polit.ru/lectures/2007/04/19/nacija.htm>

періологічні студії та є фактично першим підручником з історії політики Росії щодо колишніх східних теренів Речі Посполитої упродовж XIX століття⁴⁰. Предметом книжки є суперництво російського і польського проектів культурного, державного і націотворення, на тлі якого поступово виявлялися нові дійові особи з власними проектами (український, литовський і білоруський національні рухи).

Автори синтези послідовно наголошують на прагненні до безсторонності (яке, щоправда, видається недостатньо проблематизованим у контексті сучасної епістемологічної ситуації, коли не-нейтральність будь-якого знання і будь-якого опису є радше очевидною, а інтелектуальна чесність і полягає у з'ясуванні авторської ангажованості в темі). У книзі немає штампів кшталту «возз'єднання» чи «зрада Мазепи», проблематизовано уживану етнічну термінологію (хоча, при цьому, недостатня увага приділена еволюції поняття «російськості», яке постає з тексту набагато ціліснішим і статичнішим, ніж поняттям «українськості»⁴¹).

⁴⁰ *Западные окраины Российской империи* / Ред. М. Долбилов, А. Миллер. – М., 2006.

⁴¹ Ще менше пощастило білоруському сюжетові. Алесь Смалянчук дорікнув авторам синтези фактичне нехтування білоруського матеріалу і білоруської історіографії, зокрема, брак згадок про війну 1654–1657 років на білоруських землях, відсутність аналізу феномену «литвинської традиції» і «західнорусизму», в межах яких зростав білоруський національний проект. Див.: *Смалянчук А. Плебейська нація і імперська периферія* // *Arche*. – 2006. – № 11. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://arche.bymedia.net/2006-11/smalancuk611.htm>. Пор.: *Смоленчук А. Прощание с имперским нарративом?* // *Ab Imperio*. – 2008. – № 4. – С. 373–389 і відповідь одного з редакторів тому: *Долбилов М. «Западные окраины Российской империи» и проблемы сравнительного изучения окраин* // *Ab Imperio*. – 2008. – № 4. – С. 390–404.

У книзі поруч з недбальством, коли та сама територія з'являється то як «Белоруссия» (с. 41), то як «Беларусь» (с. 20, 28); а те саме повстання – то як «Колиившина» (с. 30), то як «Колиевщина» (с. 66), трапляються речі набагато серйозніші. Для окреслення етнічно українського населення упродовж XIII – XVII століть автори послідовно вживають слова «русины», «русинский». Тим самим вони, по–перше, потрапляють до пастки тієї самої есенціалізації, проти якої виступають; по–друге, обирають термін, що має певну територіальну і хронологічну прив'язку і викликає сумніви принаймні щодо часу «Київської Русі» (окреслення також метафоричного і в тексті книги не проблематизованого); по–третє, і це найважливіше, не застосовують аналогічної процедури розрізнення домодерних і модерних етнонімів у випадку росіян, поляків чи литовців, а на с. 41 взагалі пишуть про події XVII століття, що «Москва більше за все мріяла про повернення [виділено мною – А. П.] Сіверських земель і Білорусі», хоча ніколи перед тим згадані території до Московської держави не належали.

Редактори декларують приналежність їхньої книжки до «нової історії імперії»⁴², що максимально повно вивчає «складну тканину взаємодії імперських властей і місцевих спільнот» (с. 5). Варто навести перелік питань, на які, за задумом редакторів, має шукати відповіді сучасна історіографія взаємин

⁴²Про генеалогію обґрунтованої в працях Міллера «нової історії імперії» та її зв'язок із «ною імперською історією», обґрунтованою в підготованому редакцією «Ab Imperio» збірникові: Новая имперская история постсоветского пространства. Казань, 2004 див.: Герасимов І., Глебов С., Каплуновський А., Могільнер М., Семьонов А. Навіщо Ab Imperio? // Україна Модерна. – Київ – Львів, 2007. – Т. 12 (1). – С. 129–136.

Російської імперії та її окраїн: як влада структурувала простір імперії, встановлюючи і змінюючи адміністративний поділ, коригуючи розмір автономії різних регіонів, прокладаючи залізницю, телеграфні лінії й канали; які були економічні взаємини окраїн і центру; як імперія вибудовувала свою політику щодо релігії, місіонерства, шлюбів людей різного віровизнання; як регулювалося вживання різних мов; як досвід управління одними окраїнами впливав на політику в інших регіонах; як місцеві еліти і суспільства реагували на політику імперської влади? Автори наголошують, що кількість дійових осіб, котрі взаємодіяли в тому чи іншому регіоні, була завжди більше двох, й ані імперська бюрократія, ані місцеві спільноти не були монолітними групами.

Надзвичайно цікавий додаток до книжки – огляди національних історіографій Російської імперії (текст про польську історіографію належить Анджею Новаку, про українську – Володимирові Кравченку, про білоруську – Сяргееві Токцю, і про литовську – Дарюсу Сталюнасу). Одна з наскрізних тем цих нарисів – критика національного наративу. Відшукати ж нарис про російську історіографію не вдалося. Вочевидь, редактори книжки ототожують російський погляд на імперію з їхнім власним, викладеним у попередніх розділах. Хоча зрозуміло, що «Западні окраїни» відображають лише частину російської історіографії. Від аналізу цілості та від полеміки з іншими (часто дуже виразними, неевфемістично проімперськими) текстами автори утрималися.

Фактично одночасно із «Западними окраїнами» вийшла друком ще одна книжка Міллера – «Империя Романовых и национализм»⁴³. Автор цю збірку статей назвав «монографія–

⁴³Миллер А. Империя Романовых и национализм. – М., 2006.

пунктир», хоча в тексті залишилися навіть сліди перекладу. Наприклад, на с. 62 американські «морковка і палка» так і не «русифікувалися» на «кнут и пряник».

«Империя Романовых и национализм» також присвячена критиці національних наративів, які «за самою своєю природою неспроможні приділяти належну увагу проблемі альтернативності процесів формування націй» (с. 9). Міллер вправно деконструє концепт «русифікація», пропонує цілу серію практик, об'єднаних цим поняттям завдяки історичній специфіці кожної з них; переконливо доводить обмеженість регіонального підходу до історії імперії, вкотре популяризує блискучу тезу Івера Ноймана, що регіони уявляються і конструюються так само, як і нації, та пропонує підхід ситуативний, спрямований на відтворення певної ситуації взаємодії в усій її можливій повноті.

Як і в попередніх публікаціях, Міллер декларує прагнення історика опікуватися тим, щоб «інструментальне ставлення до історії було максимально обмежене» і наголошує на своєму прагненні поглянути на історію імперій не крізь призму імперського наративу, що обстоює якісь поточні політичні інтереси, а як на історію «завершеного минулого» (с. 27).

Істотне значення для розуміння Міллерового підходу має розділ «Замість підсумків», у якому він пише про радянську національну політику та способи її інтерпретації. Зразковим поясненням він вважає книжку Тері Мартина «Імперія позитивної дії» (2001 р.)⁴⁴ і наголошує її висновок, що політика позитивної

⁴⁴*Martin T.* The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. – Ithaca – London, 2001.

дискримінації неросійських народів «неминуче передбачала обмеження інтересів російського населення» (с. 212). Міллер рішуче заперечує надалі поширену тезу про принципову спадкоємність російської та радянської політики, критикує окреслення СРСР як «імперії». У публічній лекції «Імперія і нація в уяві російського націоналізму» він категорично стверджує: «Цілком зрозуміло, що радянський проект 1920–1930-х років був проектом заперечення російського національного проекту».

На дискусії навколо книги Мартина варто зупинитися дещо детальніше, бо тут маємо не надто незвичну ситуацію історіографічних боїв, що стосуються України, але в яких українські вчені участі не беруть, здебільшого волюючи і далі писати так, ніби світової історіографії питання просто не існує.

Отже, Мартинова книжка, яка вже стала класичною, концептуалізує радянську національну політику 20 – початку 30-х років як систему преференцій для недорозвинених або історично упосліджених націй коштом російських національних інтересів. Як зазначає вдумливий рецензент Мартинової книжки Ілля Герасімов⁴⁵, автор вибудовує апріорну модель, під яку потім підганяє історичний матеріал. Рецензент нагадує, що варто таки розрізняти свідому відданість режиму певній політиці й короктотермінову політичну кон'юнктуру: якщо більшовики не змогли запровадити воєнного комунізму (який сам був радше відповіддю на численні кризи) і відступили до НЕПу, чому ми маємо вірити, що їхня національна політика була результатом розробленого плану? До того ж, патрону-

⁴⁵Рецензія опублікована в: *Ab Imperio*. – 2005. – № 3.

вання певних груп не обов'язково означає дискримінації інших. Герасімов зазначає, що метафора «імперія позитивної дії» невимушено заступає собою метафору «тюрми народів», але в тексті Мартина українці – це завжди гомогенні «українці», татари – гомогенні «татари», а росіяни – звісно ж «росіяни». Мартин не проблематизує питання про поняття «російськості», навіть не обговорює розрізнення в англійському перекладі «русского» і «российского».

Одна з найсерйозніших історіографічних альтернатив концепції Мартина вийшла з–під пера Франсін Гірш.⁴⁶ Цікаво, що Міллер категорично негативно оцінює цю працю, що значною мірою побудована як полеміка з Марином. На думку Міллера, книжка Гірш «доволі слабка в концептуальному відношенні», відзначається «тенденцією до перебільшення ролі спадку імперії Романових в радянській політиці» та непереконливо доводить вирішальну роль «імперських етнографів» у формуванні ранньої радянської національної політики (с. 206–207). Таке розв'язання історіографічних сумнівів видається дещо легковажним. Книжка Гірш, за влучним висловом Маріни Могільнер⁴⁷,

не просто заперечує Мартина і пропонує інакшу ідеологічну чи епістемологічну модель советської історії. Вона виводить нас у цілком інакший вимір аналізу, результат якого – не зконструйована з дослідницьких категорій і сучасних тем певна пояснювальна модель, а каталог оригінальних термінів і категорій національної політики, історія їхнього формування та реконструкція їхньої семантики.

⁴⁶Hirsch F. Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. – Ithaca – London, 2005.

⁴⁷Її аналітична рецензія вміщена у: *Ab Imperio*. – 2005. – №. 3.

У книзі Гірш йдеться про семантику мови людей, які брали участь у створенні радянської національної політики. На підставі її аналізу (який, безумовно, як і кожен амбітний науковий проект, заслуговує на дискусію і суперечки), авторка не бачить у національній політиці СРСР ані установки на affirmative action, ані розриву і радикального повороту серединами 30–х.

За три роки після видання «Українського вопроста» з'явилася друком книжка полоністки Ірини Міхутіної про українське питання в Росії кінця XIX – початку XX століть⁴⁸. За хронологічними рамками праця видається свідомим продовженням Міллерової монографії. Міхутіна запозичує розвинуту Міллером тезу про проект «Великої російської нації», що охоплювала велико-, мало- і білорусів, але описує його вже не як один з проектів націотворення, а як соціальну реальність, якій протистоїть, безперечно, штучний український проект.

На думку Міхутіної (не підкріплену, як і згодом у Марчукова, відповідними аргументами і посиланнями),

маємо підстави вважати, що саме реальні прояви соціальної й культурної інтеграції стали підґрунтям для вкоріненої в Росії концепції триєдиного російського народу (с. 245).

Авторка вважає, що впродовж століть «нарівні з визнанням в суспільній свідомості відмінностей між населенням Великої і Малої Росії в них обох жило уявлення про спільне

⁴⁸Михутіна І. В. Український вопроста в Росії (конець XIX – начало XX века). – М., 2003.

історичне минуле і близьку спорідненість усіх гілок східного слов'янства» (с. 10).

Інтеграційні процеси змальовуються Міхутиною як природні й самоочевидні, а от відхилення від курсу оголошуються наслідком діяльності поляків, які постійно, «не дремлючи», працювали на шкоду руській справі. Саме «польському впливові», за Міхутиною, «малоросійська опозиція» завдячувала «розвитком в своєму ідейному комплексі національно–політичного складника» (с. 14). Зате «приєднання до Росії загамувало процес ополячення культури Лівобережжя», а труднощі націотворення русинів Австро–Угорщини впливали з того, що «з часу випадіння цих земель з системи руської [звісно, вживання слова «русский» Міхутіна не проблематизує, тож в даному випадку, можливо, коректнішим для авторчиної логіки викладу був би переклад «російської» – А. П.] державності, східнослов'янське етнічне начало систематично розмивалося в інтересах чужорідних властителів» (с. 32).

Стилістика нарації Міхутиної недвозначно підказує, що авторка ніяк не може взяти до тями, чого ж українці не хотіли «втонути в російському морі». Третю главу книжки названо: «Вузькість соціально–економічної бази політичного українства в Росії». Ціла аргументація скерована на доведення кволості українського руху, що залишає нез'ясованим ключове питання: чому ж український проект таки вдався? Чи справа винятково у зовнішній антиросійській інтризі? Порівняння Міхутиною «західних» і «східних» націоналізмів підводить до ствердної відповіді на це питання. На її думку, на Заході націоналізм «виростав з глибин сформованого громадянського суспільства». А от на Сході Європи

створення ідеологічних комплексів і організаційно–політичних структур істотно випереджало розвиток громадянського суспільства, що зробило компоненти значною мірою запозичених політичних систем менш стійкими і закоріненими у місцевому середовищі, піддатливими на зовнішні впливи (с. 47).

Небажання авторки навіть замислитися над глибшими відповідями на поставлене запитання свідчить послідовне вживання до українських губерній терміну «Малоросія», навіть коли йдеться про початок ХХ століття, і повна відсутність хоча б якихось роздумів над тим, чим була «російськість» описуваного часу, чи можна про неї говорити як про моноліт, одночасно перманентно повторюючи тезу про відмінності в розумінні «українськості». З нарації Міхутіної український рух постає як чужорідна для малоросійського народного тіла шкідлива пухлина, що розвинулася внаслідок контактів з хворою особою – Польщею. Авторка старанно підкреслює, що українська національна свідомість навіть на початку ХХ століття охоплювала «лише вузькі групи малоросів – молоді і інтелігенції, переважно гуманітарної спеціалізації» (с. 247). «Свідомі українці» «перебували серед своїх земляків в очевидній меншості», але в 1917 році, «після краху старої імператорської Росії ця купка «свідомих українців» завдяки своїй переконаності та наявності організаційних структур спромоглася у перший момент, на хвилях щоразу глибшого хаосу, як–то кажуть, зірвати вітер з вітрил антивоєнного руху» (с. 252).

Не йдеться про заперечення відносної слабкості й фрагментації українського руху напередодні та під час революції 1917 року, але постає принципове питання про коректність

опису минулого. Якщо більшість населення України і, передусім селяни, не вважали себе українцями, то це не означає, що вони поділяли ідеї триєдиного (чи якогось ще) російського народу. На побутовому рівні маємо свідчення про усвідомлення українськими селянами своєї відмінності від росіян, німців чи болгар, що жили поруч. Інша справа, що селяни не мислили категоріями освічених верств, не формулювали своєї ідентифікації в термінах, повністю релеватних мові інтелігенції. Тож доречніше коректно описувати ієрархії ідентичностей селянства та ситуативності ідентифікацій. І неприйнятно у цьому контексті зовсім оминати питання: а в якому співвідношенні до «земляків» були «свідомі росіяни» і що означає це поняття? Інакше виходить, що російська ідентичність постулюється апіорно, як щось раз і назавжди дане, а інші ідентичності виявляються лише недолугими конструктами.

Перше за 2007 рік число московського кольорового науково-популярного часопису «Родина» (засновники якого – Уряд і Адміністрація Президента Російської Федерації) містить текст Андрея Марчукова «Операція «Голодомор»». Автор статті доводить тезу, що «Голодомор» – це ідеологічна конструкція, скерована проти Росії, яку витворила українська еміграція на замовлення «її покровителів – державних структур США».

Стаття Марчукова ілюстрована просто-таки ідилічними світлинами збирання врожаю та колгоспної молотьби, які ніби закріплюють просту думку: Голодомору не було, і взагалі життя села 1933 року було зовсім непогане. Єдину (да-

леко не найстрашнішу із загальновідомих) світлину людей, що голодують, вміщено у добірці документів після тексту. Головна ідея цієї світлини: «загибель мільйонів людей стала наслідком разючої недосконалості усієї системи управління державою».

Функцію концепції Голодомору Марчуков бачить у створенні образу ворога, себто, Росії; поширенні серед українців «почуття невинної жертви»; міжнародному визнанні цього статусу і прищепленні Росії «комплексу провини». Вочевидь, найбільше автор переймається останнім. Марчуков наголошує, що таким чином «підводиться базис під дегероїзацію [радянського] минулого, паплюження святинь, як от: Перемоги, прориву до космосу, перетворення країни на потужну наукову і промислову державу». На його думку, історичну ідентичність України доречніше формувати не на Голодоморі, а на радянському прориві до космосу. Втім, автора непокоїть зовсім не Україна, а таки Росія, в якій сучасні українці (одурманені виготовленими на Заході «концепціями») не бачать «духовної альтернативи новому глобальному проєктові».

Ще ширше йдеться про неназвану автором кризу російської ідентичності, яка мусить знайти спосіб інтеграції СССР до сучасної історичної свідомості, та, водночас, відокремити Росію від Союзу. Марчуков над таким розмежуванням навіть не замислюється. Рішуче відмовляючись від рефлексії над історичними провинями СРСР, автор водночас недвозначно пропонує Україні щиро дякувати «росіянам» за космос.

Розвиток своїх ідеологічних побудов Андрій Марчуков запропонував у монографії «Украинское национальное дви-

жение. УССР. 1920–30–е годы», виданій під егідою Інституту російської історії в академічному видавництві «Наука»⁴⁹. Такий статус видання книжки, про науковість якої йтиметься нижче, наводить на думку про погодження нормативної російської історіографії з ідеями Марчукова.

Вступ до книжки починається з констатації «небаченої духовної кризи», породженої «перетворенням Росії на буржуазну країну», що вміщує «відмову від традиційних моральних приписів і норм, критеріїв оцінки Добра і Зла, втрати віри у далекі, недосяжні ідеали, що слугують безкінечною метою так само безкінечного до них наближення» (с. 4). Одразу після цього наголошується, що російський народ «найбільше постраждав від революції 1989–1993 років, саме він був силою розчленований і підданий в низці колишніх радянських республік дискримінації».

Обґрунтування територіальних меж своєї розвідки Марчуков починає з визначення «Русского мира»

як цивілізаційного, культурно–психологічного, релігійно–етнічного й господарчого організму – спільноти, до якої належать не лише росіяни в сучасному розумінні цього слова, але також білоруси і східні українці (с. 5).

Таке визначення, як і розмежування українців на «східних» і «західних», жодними аргументами не підкріплюється. Натомість, так само голосливо стверджується: історія «двох Україн» «сильно різниться за своїм характером, внутрішньою логікою і проявами». Саме на цій підставі Марчуков обмежує свою нарацію Радянською Україною і закінчує її 1939 роком.

⁴⁹Марчуков А. В. Украинское национальное движение. УССР. 1920–1930–е годы: цели, методы, результаты. – М., 2006.

На український проект Марчуков дивиться з позицій радикального конструктивізму. Він старанно підкреслює, що слід розрізняти прагнення українців та ідеї «діячів національного руху». Український національний проект рішуче позбавляється навіть натяку на телеологію, але такої самої операції з проектом російським автор і не думає проводити. Марчуков нічого сумняшся пише про «возз'єднання обох частин Руси», послідовно замінює Україну «Малоросією», але не хоче так само проблематизувати концепт «Росія». Він категорично стверджує: «на 1917 рік процеси будування української нації були далекі від свого завершення». З цим важко сперечатися, але чому автор на паритетних засадах не ставить питання про ступінь завершеності на 1917 рік «будування російської нації»? Просто російське націотворення для Марчукова принципово відмінне від українського. Воно, безумовно, телеологічне і самоочевидне. А тимчасові успіхи хронічно слабкого українського руху – це для автора прикрі схиблення зі шляху, мутації, ворожі інтриги, наслідок слабкості та легкодухості російської адміністрації.

Фактично стверджується засаднича чужорідність національного руху українським масам, а от імперія в усіх її проявах виявляється рідною матінкою, обплываною ворогами. Марчуков цілком серйозно і без жодних доказів (бо ж хіба загальновідомі речі потребують додаткових аргументів?) стверджує:

образ Великої російської нації був присутній у свідомості переважної частини російської та малоросійської суспільності й значній частині правлячих верств, а серед простолюду – на рівні почуття спільності (с. 28)

або: «простий народ довів свою вірність вибору на користь Москви ще за часів Богдана Хмельницького» (с. 58).

А такий постання української нації – це, за Марчуковим, заслуга радянської влади, саме за якої «склалася соціально–економічні умови, за яких формування національної спільноти стало можливе». При цьому, цей процес не перешкоджав творенню єдиного радянського народу, перешкоджали йому ті такі настирливі «діячі», які чомусь не хотіли залишити українців у спокої (детальніше про це йтиметься нижче). Ще легше автор розв'язує проблему етнічних українців, що опинилися у міжвоєнний час за межами СРСР. Мовляв, якби не радянське «визволення» 1939 року, остаточна інтеграція «русинів Галичини» (до речі, безапеляційне уживання такої назви для періоду 1919–1939 року більш ніж проблематичне) до польського національного організму «найімовірніше, була б завершена» (с. 102).

З якихось причин Марчук робить мінімальні зусилля, аби його текст мав вигляд як принаймні частково нейтральний. Історію українського руху XIX століття він викладає, спираючись на праці Сергея Щоголева, Ніколая Ульянова і Алексея Міллера. Причому в історіографічному огляді тексти Щоголева охарактеризовані як такі, що містять «всебічний, глибокий аналіз українського руху», а от дослідженням Івана Лисяка–Рудницького і Романа Шпорлюка, виявляється, «тією чи іншою мірою властивий спрощений антирадянський і антиросійський підхід до висвітлення історії України» (с. 43).

Для Марчукова історія українського руху XIX століття – це історія слабкості та неспроможності звестися на ноги, а ще історія несамостійності, орієнтації в усьому на «польського вчи-

теля». І попри задекларовану симпатію до західних конструктивістських моделей історії націоналізму (до речі, про їхню критику Марчуков ні пари з вуст, та й посилається він лише на російські видання, повністю нехтуючи неперекладеною західною історіографією з проблем імперії й СРСР), автор виводить український рух за межі загальноєвропейської матриці:

Український рух виник не як природня реакція на радикальні соціально–економічні перетворення та їхній наслідок (подібно до європейських національних рухів), а, передусім, як ідейна течія, що користувалася власними легендами і запозиченими із Заходу та пересадженими на російський ґрунт ідеями.

«Пересадженим ідеям», особливо, «ліберальному мракобесію» дістається окремо. Російську ліберальну інтелігенцію Марчуков не любить так само запекло, як і українських «діячів». Ця інтелігенція, на його переконання, «зростала в духовному і моральному відриві від своєї країни, церкви і православного світосприйняття», і, що гірше, «не вважала Росію самоцінною величиною, підганяла її під чужі їй «спільні аршини» (с. 105).

В українському рухові Марчуков бачить саму лише просту «заперечувальну домінанту», себто, не лише заперечення Росії, а й «ненависть» (не більше не менше) до неї (с. 110). Над природою так гостро постульованого заперечення автор, за доброю звичкою, не замислюється, вочевидь, зводячи все до «польського вчителя». Така спримітивізована і, до того ж, сповнена тією таки ненавистю, схема вкотре унеможливорює проблематизацію Росії і російськості, що знову постають як моноліт. Український рух, до речі, також постає монолітом. А складне мереживо історії взаємовпливів і взаємного протистояння

не лише між різними національними проектами, а й усередині української, польської чи російської думки перетворюється на примітивний пазл мітингових промов. Уже не кажучи про такі банальні речі, як прагнення рівноправ'я чи взаємоповаги і не-навість – це надто різні речі!

Акценти Марчукової нарації про 20–30–ті роки цілком передбачувані. Він з готовністю роз'яснює теорію боротьби двох культур (міської – прогресивної російської та селянської – відсталого української) Лебеда – мовляв, «Дмитрій Захарович хотів сказати про інше», іронізує над правописною реформою і літературою, не втримується від одкровень кшталту: «Народна малоруська (українська) мова є результатом колонізації давньоруської мови на тих руських територіях, що опинилися під владою Речі Посполитої» (за доброю звичкою, жодних покликів на мовознавчі розвідки на підтвердження таких тверджень не наведено).

Натомість, наведені аргументи для реабілітації тоталітаризму в його крайньому, сталіністському, прояві: «Трагізм і велич 1930–х років, їхня складність і протирічливість полягали в тому, що паралельно з придушенням одних форм культури йшов стрімкий розвиток інших». Руйнуванню архітектурних пам'яток Марчуков протиставляє побудову заводів; вилученню з бібліотек тисяч книжок – розвиток кінематографа; критиці педагогічної науки – відкриття Ботанічного саду та створення Інституту електрозварювання. Уявімо собі на мить якусь німецьку книжку, в якій би йшлося про «трагізм і велич» нацистського режиму і наводилися приклади автобанів, нової архітектури, Олімпіади та фільмів Лені Ріфеншталь. Антитези знищенню мільйонів людей Марчуков не наводить. А пише так:

Країна росла й мужніла буквально на очах, і ця енергія розвитку, енергія творення передавалася людям і породжувала в них почуття поваги до себе, до країни, і, що не менш важливо, до влади. Згадаймо, з якою гордістю раніше звучало словосполучення «Урядова нагорода». І те, що влада жила і працювала насамперед не для себе, а для країни, теж було очевидне для всіх (с. 495).

Як вже згадувалося, для Марчукова співіснування українського народу і радянської системи безболісне і навіть радісне. На його думку, «в «конфлікт» з проектом радянського народу вступала не сама українська національна спільнота і не сама українська ідентичність, а їхнє трактування прихильниками національного руху як самоцінних і самодостатніх категорій, що не потребують жодних «горішніх поверхів». Але ж насправді, само собою, горішній поверх – єдиний радянський народ – був ще й як потрібний. Вже тому, що його формуванню «об'єктивно» сприяли «соціально–політичні процеси в країні», її «притягальність і престижність». Марчуков переконаний, що «русифікація» наприкінці 30–х років не викликала відторгнення в народних массах України», а не постав єдиний радянський народ лише через те, що державний устрій СРСР «не відповідав потребам побудови радянської спільноти людей» (питання, чи не був саме такий державний устрій невинуватим, а, може, і єдино можливим, автора, зрозуміло, не хвилює), а теоретичний рівень осмислення нової спільноти не відповідав потенційним можливостям, в ній закладеним (с. 520). На цьому місці Марчуков знову не запитує, яким мав би бути єдиний радянський народ: складеним хоча б з усіх 15 титульних республіканських націй або в межах «Русского мира». Щоправда, через кілька сторінок автор сам руйнує свою ж тезу, з незаперечною переконаністю стверджуючи:

східним українцям за світовідчуттям були ближчі інші радянські люди і, звісно, передусім росіяни, ніж, здавалося б, на першій погляд такі самі українці, тільки з Західної України (с. 532).

Предметом іронізувань автора стає фраза Леоніда Кучми, мовляв, створили Україну, тепер треба створити українців. За Марчуковим: «Коментарі, як то кажуть, зайві». Але хіба ж цілком позбавлене сенсу питання про те, як визначити ідентичність усіх пострадянських країн (з Росією включно!), які миттєво отримали кордони (у спадок від союзних республік), але так само миттєво не знайшли самолегітимізації у зміненому світі. Текст Марчукова закінчується словами «общерусские ценности» – однією зі стилістичних фігур, в які ми маємо вірити, бо аналітичній рефлексії такі категорії не піддаються.

Вже з перших сторінок тексту Марчукова складається враження, що видана в престижному науковому видавництві книжка перебуває за межами науки⁵⁰. Хоча, можливо, і заслуговує на «Урядову нагороду». Попри те, що її визначає

⁵⁰Цікаво, що український рецензент книжки Марчукова, уважно і детально продемонструвавши суперечності та ідеологічну зумовленість тексту, робить після цього несподіваний висновок: «Незважаючи на всі перелічені вади у цій праці *все–таки більше плюсів, аніж мінусів* [курсив мій – А. П.]. Адже українофобством в сучасній російській публіцистиці важко здивувати – це є скоріше правилом, аніж винятком. Однак оперування великою кількістю фактів, у тому числі запозичених з архівосховищ України, які хоч і не систематизовані та часом дивним чином тлумачаться, але все–таки присутні в монографії, справді є новиною для російської історичної науки. З огляду на нерозробленість в цій історіографії проблематики УРСР 1920–1930–х років це можна назвати вагомим кроком на шляху подолання її відсталості»: *Ефіменко Г. Дедуктивний метод у дослідженні історії України // Український історичний журнал. 2007. – № 3. – С. 206.*

«заперечувальна домінанта» – заперечення життєвості українського проекту, заперечення будь-яких шансів України піти своїм політичним шляхом. А ще переконання, що далеко від Росії вона все одно не втече, а може ще й вернеться просити вибачення. Книжка Марчукова звернена до росіян. Він не переконує українців «повернутися», він переконує, що вони самі повернуться.

Марчуков позиціонує себе як прихильник конструктивізму. Але це потрібне йому всього лише для доведення штучності українського національного проекту. Причому, національний розвиток України і Росії змальовується автором принципово інакше. Український проект у його розумінні – це сконструйована плоть, якій протистоїть вічний дух – Росія, визначений апіорі й назавжди. Плотському українському рухові, звісно ж, не збагнути високих недосяжних цілей російського духу, який вірить у «недосяжні ідеали, що слугують безкінечною метою так само безкінечного до них наближення».

Книга Єлени Борісьонок «Феномен советской украинизации»⁵¹ написана у принципово іншому стилі, аніж текст Марчукова. Авторка розкриває політику українізації як метод націотворення і максимально повно подає взаємовпливи політики центру і республіки. В історіографічному огляді, що включає і українські, і російські, і західні публікації, Борісьонок коректно зазначає, що українським авторам вдалося загалом слушно оцінити причини українізації, хоча часто–густо вони надають

⁵¹Борисенко Е. Феномен советской украинизации: 1920–1930-е годы. – М., 2006.

«таким загальносоюзним тенденціям, як посилення централізації і репресій, регіонально–національного характеру».

Безумовна перевага книжки – постійна і ретельна увага авторки до зовнішньополітичного чинника, що дозволяє побачити ситуативність поведінки сторін, свідомий зовнішній вимір радянської національної політики і залежність внутрішньої політики Советів від міжнародних подій. Наприклад, Борисьонок переконливо пов'язує розгортання кампанії проти Шумського і «шумськізму» саме 1926–1927 років із загальним страйком англійських шахтарів і погіршенням радянсько–британських відносин, що завершилося розірванням дипломатичних стосунків у травні 1927; приходом влітку 1926 року до влади у Франції антирадянськи налаштованого уряду Раймона Пуанкаре; розгромом у 1927 році комуністичного руху в Китаї; вбивством у червні 1927 року в Варшаві радянського посла Петра Войкова тощо.

Авторка серед причин звернення більшовиків до політики коренізації називає «посилення національної свідомості на Україні, діяльність національних урядів, що спиралися на зацікавленість в існуванні незалежної України з боку Німеччини та інших європейських країн», які «вимагали втілення в життя проголошених ще до революції гасел про самовизначення та вільний розвиток національної культури» (с. 71). Тобто, початково коренізація розглядалася радянським керівництвом як чинник стабілізації в національних республіках, а радянське націотворення орієнтувалося на просторово окреслені етнізовані нації, що склали ядро соціалістичних республік (с. 152). На неминуче питання (до речі, відкрито в тексті не

сформульоване): Чи більшовики не переоцінили вагу національного питання, а якщо у чомусь і переоцінили, то чому так сталося?, Борісьюнок відповідає обережним і обґрунтованим твердженням:

Зібрати імперію на попередній унітаристській основі було неможливо з багатьох причин, і зовнішньополітичний чинник відіграв тут не останню роль (с. 239).

Стилістика книжка не викликає емоційного роздратування чи спротиву. Саме завдяки цьому, нарівні з серйозним опрацюванням джерел, праця Борісьюнок видається найзмістовнішою сьогодні історією українізації, яка заслуговує на окреме українське видання. Тим більше, що в українських публікаціях з питань радянської національної політики надалі дуже сильні стилістичні перебільшення і патріотична фразеологія.

Коли ми критикуємо український чи будь-який інший національний наратив таки варто замислитися, чи ми критикуємо його тому, що він «національний», чи тому, що він «український» чи «польський» чи будь-який інший.

З критикою пізнавальних обмеженостей національного наративу авторів цих рядків доводилося виступати неодноразово, але сьогодні вже не можна обмежуватися критикою. В Україні маємо професійних критиків національної історіографії, але від них (від нас?) немає альтернативних пропозицій, немає критичної маси переконливих досліджень, написаних з інших, ніж дещо модернізований класичний позитивізм, позицій. Не менш істотним видається і питання: а чи не час почати деконструкцію імперії? За слухним спостереженням колег з

часопису «Ab Imperio», торжество конструктивістського підходу до «нації» зовсім не торкнулося «імперії»!

Читаючи сучасні російські публікації про Україну (а, наголо-симо, у цьому розділі йшлося винятково про тексти, що заяв-ляють про свою науковість), впадає в око, що загалом росій-ська україністика і, ширше, російська думка, наразі не готові повною мірою сприйняти Україну як самодостатню одиницю, як окремішню націю. За влучним висловом авторів передмо-ви до російського видання Лисяка–Рудницького, ставлення Росії до України нагадує ситуацію людини, яка раптово почи-нає усвідомлювати, що не розуміє і не знає того, кого вважа-ла найближчою ріднею і з ким прожила поряд ціле життя. Це усвідомлення дається нелегко, україністика в Росії щойно на-роджується, але навіть на підставі розглянутих вище книжок можна стверджувати, що ця дисципліна стилістично і концеп-туально не монолітна.

При порівнянні книжок–героїв даного розділу, одразу по-мітно, що тексти Міллера не лише побудовані на досягненнях світової історіографії, а й є її інтегральною частиною, нато-мість, іншомовно стерильні тексти Марчукова є товаром «для домашнього вжитку», в яких торжествує озлоблена мітинго-вість. Не виключено також, що агресивність і роздратованість стилю Марчукова і, меншою мірою, Міхутіної значною мірою зумовлені маргінальністю їхньої стилістики, непевністю в їхній загальноновизнаності. Зверхнє мовлення, переконування са-мих себе, що український проект – це прикре непорозуміння, історична несправедливість, зовнішня інтрига не може не ви-кликати відторгнення і спротиву (про що, до речі, й зазначає

частина російських інтелектуалів). Втім, за такої стилістичної антиномії дивує компліментарність, з якою і Марчуков, і Міхутіна посилаються на Міллера. Запозичуючи його ідею «великої російської нації», їхня нарація вдихає історичне життя в один (і саме цей) з проектів російського націотворення. Цікаво, що хоча Міллер і зазначає проектний характер цієї спільноти, іншим проектам російськості він також приділяє напрочуд мало уваги, тим самим свідомо чи несвідомо маргіналізуючи їх. Авторів цих рядків невідомі публічні виступи Міллера з приводу некоректного використання його ідей в працях Міхутіної і Марчукова⁵². Тому не може не поставити провокативне запитання: чи у розглянутих книжках йдеться про різницю швидше стилістичну, чи такі сутнісно-ідейну?

Це питання тим більше нагальне, що наразі російська думка (в різних її варіантах) неспроможна запропонувати Україні інтелектуальний проект, однаково привабливий, як хоча б польська концепція «Центральної Європи». Не дивно, до речі, що саме російські автори (і, насамперед, Алексей Міллер) стали безжальними критиками концепції «Центральної Європи», про що йшлося у попередньому розділі. Утім так само привабливої та історично переконливої концепції запропону-

⁵²Книжку Міхутіної Міллер мимохідь згадає в примітці як таку, що «сильно позначена тенденційністю»: *Западные окраины Российской империи*. С. 426. Відповідаючи на критику автора цих рядків: *Портнов А.* Вісті з хорошої імперії // *Критика*. – 2007. – № 9. – С. 10–15, Міллер стверджував, що дізнався про творчість Марчуков з тексту Портнова. Утім, у новішій публікації Міллер таки схарактеризував текст Марчукова про Голодомор як «постыдный»: *Наследие империй и будущее России* / Под ред. А. И. Миллера. – М., 2008. – С. 49.

вати поки що не змогли. Вочевидь, варіантом такої пропозиції можна вважати тезу про «дві України» і однозначно проросійські, історично зумовлені симпатії Сходу (Марчуков навіть включає східних українців до свого «Русского мира»).

У цьому контексті напрочуд цікава стаття Міллера зі вже згаданого тому «Отечественных записок»⁵³. Історик пише про «дуалізм ідентичностей на Україні», які він виводить з досвіду міжвоєнної доби. На його думку, саме в міжвоєнній Польщі «почав формуватися той тип українського націоналізму, який властивий для Західної України», на що найбільший вплив справила система загальної шкільної освіти: «В Польщі працювали українські школи. Важливою складовою індоктринації в цих школах були антирадянські й антиросійські уявлення». Водночас, у Радянській Україні за часів українізації «загальноруська і/або малоросійська версії ідентичності опинилися поза законом», а в українській радянській школі «ненависті до росіян не вчили», говорили про інтернаціоналізм, внаслідок чого сформувалася «українська ідентичність, яка не має настільки жорсткої етнічної домінанти, як в її західному варіанті». У сучасній Україні за Міллером:

східні українці дивляться на західних українців, називаючи їх нациками і вважають, що вони служать інтересам поляків і американців. Кожна з сторін сьогодні претендує на те, що втілює цінності демократії та модернізації краще за суперника. Західні українці описують східних українців як «совків», а ті відповідають насмішками на адресу «рагулів», селюків. Обидві сторони... дивилися і дивляться одне на од-

⁵³Міллер А. Дуалізм ідентичностей на Украине // Отечественные записки. – 2007. – № 1 (34). – С. 84–96.

ного, як на «чужих», як на джерело загрози. Що, загалом, не позбавлено підстав, якщо виходити з уявлення, що ситуація такого дуалізму ідентичностей ненормальна, тимчасова і має бути розв'язана перемогою якоїсь однієї ідентичності в масштабах цілої України. Але чи слушно виходити з цього?

У цих роздумах принципово важливим є не останнє питання, а доведення Міллером онтологічної природи того «дуалізму». При цьому, у статті, на жаль, не наводяться дані, на якій підставі автор категорично стверджує, що східні українці вважали західних «прислужниками поляків»; який відсоток мешканців Донецька і Одеси взагалі послуговується категорією «рагуль»; що вкладається в слова «чужий» і «загроза», через які автор описує нібито взаємне сприйняття двох Україн? Тим більше, що вже в наступній статті в тих самих «Отечественных записках» наведено результати соціологічних досліджень, за якими в липні 2006 року 73 % населення всієї України не вважали відмінності між Сходом і Заходом істотними або такими що мають цивілізаційну природу, а 62,5 % вважали, що конфлікт відбувається не у суспільстві, а пов'язаний з протистоянням бізнес-еліт або протиборством Росії та США за впливи на Україну⁵⁴.

Втім, важливішим є інше. Спочатку Міллер пояснює природу дуалізму ідентичності шкільною політикою міжвоєнної доби, чим виявляє свою прихильність до конструктивізму в інтерпретації національних проєктів. Але, в розважаннях про сучасну Україну конструктивізм кудись зникає, державне втручання чи якась активна політика у сфері ідентичностей оголошуєть-

⁵⁴Михеева О. Не все так просто з тими українцями... // Отечественные записки. – 2007. – № 1 (34). – С. 106.

ся політично безвідповідальною, натомість, категорично постульований дуалізм оголошується тим статус-кво, яке треба утримувати. Справжнє питання полягає в іншому: чи Україна, її суспільство та еліти згодяться з таким діагнозом, який нині, не в останню чергу завдяки своїй привабливій простоті, опанує і внутрішньоукраїнський, і світовий медійний простір, а ще допомагає політикам вирішувати свої короткотермінові електоральні завдання. Варто принаймні чесно розуміти, що така схема позбавляє Україну в її сучасних географічних межах європейської та центральноєвропейської перспективи.

Краще зрозуміти мотивацію багатьох тез Алексея Міллера допомагає видана за його редакцією колективна праця «Наследие империи и будущее России»⁵⁵. Уже з назви видно, що автори не бояться робити прогнози в категоріях впливу історії на сучасні політичні та соціальні процеси. У вступі редактор формулює задачу книги як пропозицію «приземленого» погляду на роль імперської спадщини в житті сучасної Росії (с. 7). Одним з ключових питань при цьому стає винесене в зміст тому умовне позначення простору колишнього СРСР як «Русского мира», тобто, терену, де «живуть мільйони людей, які вважають себе росіянами, і ще мільйони тих, хто вважає себе нерозривно пов'язаним з російською культурою» (с. 15–16).

⁵⁵*Наследие империи и будущее России* / Под ред. А. И. Миллера. – М., 2008. Детальний розгляд цієї публікації див.: Портнов А. «Просвещенное» пособие по обустройству России, или Еще раз о взаимоотношениях интеллектуалов и власти // *Ab Imperio*. – 2009. – № 1. – С. 387–401; а також рецензію Дмитрія Фурмана: *Pro et Contra*. – 2009. – № 1–2. – С. 107–112.

Водночас Міллер підкреслює, що всіх авторів тому об'єднує сприйняття Росії в її теперішніх кордонах як сталого явища та переконаність у необхідності розвитку країни в напрямку демократизації та модернізації (с. 6).

На перших сторінках вступу Міллер підкреслює, що автори «прагнули провести чітку межу між вирішенням аналітичних завдань... і прогнозами, рекомендаціями» (с. 7). На нашу думку, саме оце «розмежування» є ахіллесовою п'ятою усього збірника. До того ж, незрозуміло, кому автори адресують свої рекомендації: владі (як можна припустити з деяких висловів, про що йтиметься нижче), суспільству, академічним колам? Не менше запитань викликає охоче оперування частиною авторів словами «ми», «наші». Наприклад, на с. 18 Міллер запитує: «Чи вдасться нам [тут і далі курсив мій – А. П.] істотно обмежити амплітуду маятника, що віддавна коливається в нашій історії від полюса всевладдя центру до регіональної вольниці і назад?»

Редактор збірника і частина авторів досить критичні щодо сучасного стану російської економіки і політики. Зокрема, в написаній у невластивій для того дошкульно критичній тональності статті Ніколай Петров зазначає, що другий президентський термін Владіміра Путіна «було втрачено для вирішення підставових проблем модернізації країни», а саме – зростання нерівномірності розвитку регіонів, моноцентризму владної конструкції, недостатній еластичності механізму ухвалення загальноросійських рішень, зникненні каналів комунікації суспільства і влади, браку механізмів узгодження інтересів та звички розв'язувати конфлікти з позиції сили (с. 417–418). Прогноз Петрова невтішний: політичні ресурси вибудованої

Путіним системи «відпрацьовані повністю», Росія стоїть на порозі чергової регіональної фази в організації системи управління (на думку автора, така фаза історично чергується з фазою відомчою, останній пік якої позаду).

Водночас, ностальгія більшості росіян за «імперією» у збірнику ототожнюється зі сприйняттям радянського минулого, а радянське минуле – з часами застою. Авторка відповідного розділу намагається довести, що у сприйнятті СРСР переважають не державницькі, а соціально–економічні мотиви. Позитивні оцінки Радянського Союзу пояснюються як ностальгія за системою, що забезпечувала відносну справедливість і соціальні стандарти для простих людей, а не за статусом наддержави (с. 106–107). Цей висновок зрозумілий у рекомендаційному контексті збірника, але в контексті аналітичному він таки потребує додаткової аргументації. Принаймні, відповіді на питання: чому тоді Сталін, а не Брежнєв, очолює рейтинги історичних симпатій населення Російської Федерації?

Оцінки «політик минулого», що «квітнуть» у сусідів Росії, набагато однозначніші. Їхній сенс Міллер вбачає у зображенні Росії як «невиліковно агресивної імперської нації» і, тим самим, перетворенні її на «зручний інструмент для формування національної ідентичності у себе в країні» (с. 51). Пишучи про радянську національну політику, Міллер укотре переказує основні тези Тері Мартина, і, як ніколи посилюючи гомогенізуючу мову його книги, пише, що «позитивна дискримінація неросійських народів» в радянській політиці 1920–30-х років «неминуче передбачала утиски інтересів російського населення, готовність росіян йти на жертви (цей пасаж у вустах

знаного з уважного ставлення до власної стилістики автора викликає, щонайменше, подив – А. П.) заради інтересів інших національностей» (с. 47).

Таку стилістику продовжує вельми амбітний і вельми поверховий текст про становище російської мови на пострадянському просторі Тимура Атнашева. На думку цього автора, уряди більшості пострадянських країн «намагаються інституційно протидіяти природній силі російської мови» (с. 303), «в українській школі боротьба з російською мовою набрала крайніх форм» (с. 324). Атнашев переконаний, що «розумна пропорція предметів російською і національною мовою становила би приблизно 50/50. В Україні та Латвії важливо прагнути [Кому? Росії? Україні з Латвією? – А. П.] саме до такої пропорції» (с. 325). Цікаво: яку мовну пропорцію автор пропонує для Білорусі, де формула 50/50 була би безумовною «позитивною дискримінацією» білоруської мови? Утім, справа не в політичних переконаннях п. Атнашева. Текстові, що претендує на аналіз стану російської мови на пострадянському просторі, відчутно бракує знання проблеми. Наприклад, у статті немає ані слова про природу двомовності в Україні (за параметрами місця проживання, поколінь, мовної ситуації в ЗМІ), автора геть не цікавлять трансформації російської мови в Україні за нових політичних і соціальних реалій останніх десятиліть.

Зате Атнашев пропонує включити до прогнозу погоди на російському центральному телебаченні країни СНД і Балтії як перший крок до «відносної першості Росії в ближньому зарубіжжі» (саме уживання останнього терміну дуже симптоматичне), яке «має бути добровільно і свідомо прийнято

сусідніми елітами» (с. 334). Поєднання жорсткого «має бути» і «добровільно» одразу насторожує. Але наприкінці статті Атнашев остаточно переходить на мову політтехнологій. На його думку, Росія «часто піддається на провокації й не пропонує серйозної контргри», але «ми впевнені, що Росія здатна вести тоншу і більш виграшну політику в таких ситуаціях» (с. 337). Сенс цих декларацій, можливо, допоможе зрозуміти ремарка з Міллерового вступу до книги: «До його [Атнашева – А. П.] рекомендацій... варто прислухатися тим, хто останнім часом почав, як хочеться вірити, здійснювати систематичнішу й активнішу політику в цьому напрямку» (с. 16).

Перлиною збірника є текст уже згадуваного директора Інституту етнології РАН Валерія Тішкова «Що таке Росія та російський народ», недвозначно мотивований стратегією «нормалізації» сприйняття російської ситуації. Тішков певен: «головне, аби Росія та її народ були визнані як легітимна історична цілість» (с. 491) і переймається тим, що Росію (як сучасну, так і Російську імперію та СРСР) дотепер «чимало вітчизняних істориків» не розглядають як «національну державу» (с. 472–473). Починає автор з цитування самого себе від 1994 року: «Росія – це національна держава росіян [в оригіналі «россиян», не «русских» – А. П.], до складу якої входять представники усіх етнічних груп..., що проживають на її території та мають громадянство». Це визначення він називає першим висловлюванням про російську громадянську націю на основі формули «єдність в розмаїтті» (с. 455).

Теза Тішкова про «доречність» звернення до націоналізму в його громадянському варіанті видається цікавим запрошен-

ням до дискусії. Але принципіві заперечення викликає вибудована ним безальтернативна генеалогія «громадянського російського націоналізму» від кінця XVIII століття. На переконання Тішкова, «Росія напередодні революції 1917 року була як імперією, так і національною державою на основі багатонародної нації» (с. 484), а

СРСР був потужною національною державою, де народ з його соціальною та ідеологічною однорідністю і радянським патріотизмом становив, безумовно, націю, не визнану, на жаль, у такому словотворі всередині країни (с. 486–487).

Тішков вважає, що громадянська нація існує і в сучасній Росії. Принаймні свої симпатії до влади він висловлює досить відверто:

Коли російського президента Путіна зовнішній світ називає «президентом–націоналістом», то це справді близько до істини, адже, на відміну від своїх недавніх попередників, він твердо боронить національні інтереси народу Росії (с. 470).

Закінчує Тішков свої міркування зізнанням: «... в останні роки я дедалі менше розраховую на підтримку однодумців серед вчених–суспільствознавців, але є надія на розсудливість політичного класу» (с. 491).

Цікаво, що свої побудови Тішков намагається виводити з сучасного міжнародного «домена вивчення націоналізму» (у статті він посилається на Тері Мартина, Роналда Гріґора Суні, Марка фон Гаґена, Юджена Вебера тощо), а особливо компліментарно трактує праці Алексея Міллера, якого навіть шанобливо називає «просвещенний Міллер» (с. 491). Правда, на думку Тішкова, Міллер «не наважився зробити вирішальний крок у рамках заявленого ним розуміння дискурсивної приро-

ди нації і націоналізму», не наважився «певніше визнати існування в Росії уявлення про спільноту в рамках держави, хоч би як ту спільноту не називали на різних етапах історії» (с. 485).

В останній статті збірника Алексей Міллер пропонує Російській державі «вимагати не асиміляції, але акультурації», тобто, засвоєння російської мови та «певних норм суспільної поведінки» (с. 519) і закликає скасувати національні автономні республіки. Останні, трактовані як «власність титульної нації», ускладнюють «запровадження справжнього федералізму» (с. 522). Першочерговим викликом актуального моменту автор вважає «наповнення громадянського виміру нації реальним змістом» і закликає до його ширшого обговорення.

Коли текст історика нагадує рецепт, це не може не провокувати запитань про кордони академічного поля, про структуру взаємин науки і політичної влади, про відповідальність гуманітарія. Зокрема, останнє питання перестає бути риторичним, коли читаєш захопливі розповіді Міллера про «імовірні» сценарії збройного протистояння в Україні й Казахстані, що можуть створити «фізичну загрозу існуванню великої російської громади» (с. 506–507).

Одне слово, на російського Гедройця доведеться ще зачекати. Тим часом історія, навіть вільна від національного нарративу, залишається полем ідеологічної боротьби.

Геноцид та етнічні чистки: українські сюжети міжнародних дискусій

Терміни «геноцид» та «етнічна чистка» вже увійшли до активного медійного, політичного і наукового вжитку в Україні. Прийняття Верховною Радою України Закону про визнання Голодомору геноцидом українського народу (від 28 листопада 2006 року) і дискусія про подальші правові нововведення (як-от покарання за публічне заперечення Голодомору і Голокосту) унаочнило юридичний аспект проблеми. Водночас наявні публічні виступи яскраво засвідчили, що ці ідеї потрапили на український інтелектуальний ґрунт без серйозної рефлексії з приводу досить жвавих дискусій навколо них у світовій науці.

Мета цього розділу – подати головні напрями і проблемні поля західної наукової дискусії, що точиться з приводу термінології та методології студій геноциду, описати суперечки щодо її «українських сюжетів». Беручи до уваги, що дотепер українською мовою не перекладено жодної класичної книжки з царини досліджень геноциду⁵⁶, автор добре усвідомлює, що

⁵⁶Для порівняння у Польщі впродовж 90–х років вийшли друком десятки перекладів, а також побачили світ серйозні рефлексії польських науковців на тему історичної репрезентації геноциду. Див.: *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. – Warszawa, 1998. – S. 389–406; *Ziębińska-Witek A.* Holocaust. Problemy przedstawiania. – Lublin, 2005; *Muchowski A.* Historia Shoah. Problematyka przedstawiania katastrof historycznych. – Warszawa, 2006.

неминучі пропуски і преференції у доборі матеріалу можуть створити враження лакун в історіографії проблеми. Зрозуміло, що в тексті, який є впровадженням до проблеми, прогалини неминучі. Окрім того, було би наївним і безвідповідальним твердити, що цей текст лише представлятиме дискусії у спосіб, вільний від авторських симпатій та упереджень.

«Геноцид»: історія терміна та дослідницької царини

Термін «геноцид» належить юристу Рафаелю Лемкіну, вихідцю з польсько-єврейської родини з-під Волковиська, що в нинішній Гродненській області. Ніби відповідаючи на зауваження Вінстона Черчилля, що під час Другої світової війни людство постало перед «злочином, що не має назви», Лемкін у книжці «Нацистський режим в окупованій Європі» (1944 р.)⁵⁷ запропонував термін «геноцид», утворений з поєднання давньогрецького *genos* (раса, плем'я) і латинського *cide* (вбивство). Під геноцидом Лемкін розумів «знищення нації або етнічної групи як цілості», причому йшлося не лише про фізичне знищення, а й про різні заходи, скеровані на руйнацію «підставових підвалин життя національної групи»⁵⁸.

⁵⁷Lemkin R. *Axis Rule in Occupied Europe*. – Washington, 1944.

⁵⁸Цит. за: Shaw M. *What is Genocide?* – Cambridge, 2007. – Р. 19. Докл. про постать і погляди Лемкіна див. спеціальне число *Journal of Genocide Research*. – 2005. – Vol. 7 (4). Зокрема: Weis-Wendt A. *Hostage of Politics: Raphael Lemkin on «Soviet Genocide»* // *Ibid.* – Р. 551–559. Нещодавно український діаспорний історик Роман Сербин опублікував текст доповіді Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», прочитаної в 1953 р. в Нью-Йорку перед українською громадою. У цьому тексті Лемкін назвав елементами «радянського геноциду української нації»: знищення української інтелігенції, ліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви, голод

Запропонований Лемкіном термін застосовано в постановах Нюрнберзького процесу, який визнав підсудних винними у

проведенні спланованого і систематичного геноциду, тобто екстермінації расових і національних груп, проти цивільного населення певних окупованих територій заради руйнації окремих рас і класів людей та національних, расових і релігійних груп, особливо євреїв, поляків і циганів,

але в цих постановах наголос зроблено на фізичному знищенні, а не на ширшому і принципово важливому для Лемкіна знищенні соціальному⁵⁹.

Акцент на фізичному аспекті насильства переважає і в Міжнародній конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, ухваленій 9 грудня 1948 року. Конвенція визначає геноцид як дії «з наміром знищити, повністю чи частково, якусь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку», до яких належать:

- убивство членів цієї групи,
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи,
- зумисне створення для групи таких умов існування, що розраховані на її повне або часткове фізичне винищення,
- заходи, скеровані на запобігання дітонародження серед цієї групи,
- насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

1932–1933 рр., переселення в Україну представників інших етнічних груп. Див.: Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/Article/1349371.html>

⁵⁹Shaw M. What is Genocide? – P. 22.

Протягом десятиліть Конвенція фактично залишалася декларативним документом. Міжнародна політика часів «холодної війни» керувалася радше міркуваннями геополітичної доцільності, ніж принципами втручання для захисту цивільного населення. Втім, наведене в Конвенції визначення геноциду має юридичну силу, і західна наука, попри дуже поширене критичне налаштування до нього (насамперед за виключення з переліку жертв політичних груп, що вважають результатом радянських і британських побажань і сталінською умовою підписання Конвенції з боку СРСР⁶⁰), вельми від нього залежить. Ця залежність полягає у сприйнятті значною частиною науковців двох засадничо важливих підстав Конвенції: розуміння геноциду як передусім масового фізичного знищення і важливості доведеної зумисності таких дій. Саме через те, що офіційне визнання якихось подій геноцидом передбачає політичну дію й активне втручання світової спільноти, вживання цього слова стосовно окремих (особливо сучасних) подій нерідко заперечували провідні держави світу.

Сьогодні можна нарахувати десятки наукових визначень геноциду. У 1990 році канадські соціологи Франк Чалк і Курт Йонассон, автори одного з перших університетських курсів та підручника зі студій геноциду, запропонували таку дефініцію:

Геноцид – це форма однобічного масового вбивства, за допомогою якого держава або інша владна інституція прагне знищити групу, і при цьому визначає її та коло її членів⁶¹.

⁶⁰Історія ухвалення Конвенції та детальний опис дискусій див.: Shabas W. A. Genocide in International Law. – Cambridge, 2000. – P. 51–101.

⁶¹Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies. – New Haven, 1990. – P. 23.

У цьому визначенні надзвичайно важливий наголос на тому, що межі групи і належність до неї можуть визначати виконавці геноциду, тобто вони не мусять бути самоідентифікацією людей (приклад чого – ліквідація радянською владою «курулів»). Таке визначення групи є принциповим: це дає змогу назвати геноцидом масові вбивства у Камбоджі в 1975–1979 роках і в Ефіопії в 1974–1991 роках, що були скеровані проти груп, виокремлення яких революційною владою часто виходило за межі етнічної, класової та ґендерної належності⁶².

1994 року Стівен Кац визначив геноцид, під яким він розумів винятково нацистське винищення євреїв, як

... актуалізацію наміру, зрештою успішно втіленого, повністю фізично знищити усіма можливими засобами певну національну, етнічну, расову, релігійну, політичну, соціальну, ґендерну чи економічну групу, наскільки ці групи визначені виконавцем⁶³.

Адам Джонс, автор одного з підручників з вивчення геноциду, погоджується із наголошенням у дефініції Каца широким підходом до визначення кола жертв і різних засобів виконання геноциду, але пропонує доповнити його одним суттєвим уточненням, а саме: пом'якшенням тези про тотальність ліквідації шляхом додавання слів «повністю або у значній частині знищити» певну групу людей⁶⁴.

⁶²Kissi E. Genocide in Cambodia and Ethiopia // The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective. – New York, 2003. – P. 311.

⁶³Цит. за: Jones A. Genocide. A Comprehensive Introduction. – London – New York, 2007. – P. 18.

⁶⁴*Ibid.* – P. 22.

Змістовну критику залежності більшості істориків від нормативного визначення «геноциду» в Конвенції ООН викладено в книжці британського політолога і соціолога Мартина Шоу «Що таке геноцид?» (2007 р.). Він критикує колеґ за прив'язаність до дефініції в категоріях «намірів виконавців» та недостатню увагу до самої структури конфлікту. Мартин Шоу зазначає, що геноцид у вигляді однієї сторони вбивства є завжди частиною ситуації дво- чи багатостороннього конфлікту і насильства. Шоу пропонує радикальний відхід від образу «однієї сторони» геноциду та «безпомічності» жертв, розглядаючи геноцид як тип соціального конфлікту, а також категорично заперечує погляд, що геноцид – це лише одноразовий аномальний збій у ході історії. Його визначення, яке він вважає поверненням до широкої дефініції Лемкіна, таке:

Геноцид – це форма насильницького соціального конфлікту або війни між озброєними владними організаціями, що змагає до знищення цивільних соціальних груп, а також груп та інших соціальних елементів, які протистоять цьому знищенню⁶⁵.

За логікою Шоу, природа геноциду як конфлікту залежить від типу дії, до якої вдаються озброєні владні організації, спрямованої на цивільне населення. Цю геноцидальну дію він визначає як

*... дію, в якій озброєні владні організації трактують цивільні соціальні групи як ворогів і прагнуть знищити їхню справжню чи уявлювану соціальну владу засобами вбивства, насильства і примусу проти індивідів, яких вони сприймають як членів певної групи*⁶⁶.

⁶⁵Shaw M. What is Genocide? – P. 154.

⁶⁶Ibid.

Критика Шоу узагальнює та загострює віддавна висловлюване незадоволення багатьох науковців нормативною дефініцією Конвенції. З її дошкульною критикою виступив, наприклад, ізраїльський історик Ізраель Чарні, який запропонував одне з найширших визначень «геноциду» – як

... масового вбивства істотної кількості людей, вчиненого не під час воєнних дій проти військових формувань визнаного ворога, за умов засадничої беззахисності і безпомічності жертв⁶⁷.

Ця дефініція настільки широка, що фактично втрачає здатність розмежовувати історичні явища і набуває швидше морального, ніж аналітичного сенсу, тим самим, укотре підкреслюючи політичну гостроту проблеми. У цьому контексті далеко не риторичним постає питання французького політолога Жака Семеліна: Чи гуманітарні науки надалі потребують слова «геноцид»? У своїй праці автор замінює його словом «масакра», яке видається йому вільнішим від політичних конотацій та нейтральнішим. За Семеліном, «масакра – це загалом колективні дії, що включають винищення цивільних чоловіків і жінок, дітей і роззброєних солдатів»⁶⁸. Феномен «масакри» він пропонує розглядати в контексті динаміки насильства – «організованого процесу знищення цивільного населення».

Семелін – запеклий критик залежності багатьох науковців від юридичного визначення «геноциду». На його думку,

⁶⁷*Charny I. W. Toward a Generic Definition of Genocide // Genocide. Conceptual and Historical Dimensions / Ed. by J. Andreopoulos. – Philadelphia, 1994. – P. 76.*

⁶⁸*Semelin J. Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide. – London, 2007. – P. 323.*

відмежування гуманітарних наук від дефініції Конвенції ООН необхідне з метою повноцінного вивчення цього феномену саме в категоріях суспільствознавства. Зокрема, це дозволить змінити аналітичну перспективу: замість зосередження на наслідках заподіяного насильства для його жертв приділити більшу увагу причинам заангажування до насильницьких дій тих, кого прийнято називати «виконавцями»⁶⁹.

Поява серйозної критики основних тенденцій студій геноциду віддзеркалює, серед іншого, поступове, але і досі далеке від завершення, оформлення цієї наукової дисципліни. Сьогодні лише незначна кількість університетів (серед них найбільше північноамериканських) має курси з історії геноциду. Лише зовсім недавно більшість науковців (але не всі) погодилися, що масові вбивства і депортації вірмен в Османській імперії початку ХХ століття були геноцидом⁷⁰.

Розвиток наукових досліджень безпосередньо пов'язаний з поточними політичними та культурними викликами. Наприкінці 70-х років американське суспільство почало звертати більше уваги на Голокост євреїв під час Другої світової війни⁷¹. У 1978 році телекомпанія NBC показала фільм «Голокост», який пере-

⁶⁹*Semelin J. Purify and Destroy. The Political Uses of Massacre and Genocide.* – London, 2007. – P. 326.

⁷⁰*Gellately R., Kiernan B. The Study of Mass Murder and Genocide // The Specter of Genocide. Mass Murder in Historical Perspective.* – P. 4. Докл. про геноцид вірмен та історію ставлення до нього міжнародної спільноти див.: *Bloxham D. The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians.* – Oxford – New York, 2005 (особливо P. 207–234).

⁷¹Аналіз еволюції ставлення американського суспільства до Голокосту див. у: *Novick P. The Holocaust in American Life.* – Boston – New York, 2000.

глянула майже половина американців (понад 120 мільйонів людей). Наступного року цей фільм викликав не менший суспільний резонанс у ФРН. За іронічним зауваженням Пітера Новіка:

Американській «мильній опері» судилося покласти край тридцятирічній німецькій мовчанці про злочини часів війни. А резонансу цієї американської «мильної опери» в Німеччині судилося поставити крапку в американських дебатах про спроможність засобів масової інформації належно репрезентувати Голокост⁷².

Наприкінці 80–х років у різних американських містах було відкрито музеї Голокосту, а у 1993 році уряд країни заснував Американський музей пам'яті Голокосту. У Західній Німеччині до середини 60–х років домінувала суспільна амнезія (інше окреслення – політизоване забуття) щодо злочинів нацизму та масштабів суспільної участі в них⁷³. Вже у 1985 році в країні було офіційно заборонено публічне заперечення Голокосту, але лише у 90–ті роки Німеччина зважилася на суспільну дискусію про участь вермахту у військових злочинах нацизму⁷⁴.

⁷²Аналіз еволюції ставлення американського суспільства до Голокосту див. у: *Novick P. The Holocaust in American Life.* – Boston – New York, 2000. – P. 213.

⁷³Загальний огляд цієї політики та її наслідків: *Fronherth P. The Presence of the Holocaust Vergangenheitsbewältigung in West Germany, East Germany and Austria // Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe / Ed. by K.–G. Karlsson, U. Zander.* – Lund, 2003. – P. 81–109.

⁷⁴Докладніше про всі порушені теми див.: *Herf J. Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanies.* – Cambridge, 1997; *The German Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews, and Other Civilians in the East, 1939–1944.* – New York, 1999; *Musial B. Bilder einer Ausstellung. Kritische Anmerkungen zur Wanderausstellung «Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944» // Vierteljahrshefte f r Zeitgeschichte.* – 1999. – №. 47. – S. 563–591.

Після масових вбивств у Руанді та колишній Югославії увага дослідників до теми геноциду значно зросла. Істотним чинником цього стало болісне усвідомлення хибності та наївності погляду на геноцид як на одноразову аномалію в нормальному плині історії та злочин, що «ніколи не повториться». Як наслідок більшість науковців погодилися щодо важливості активнішого міжнародного запобігання таким злочинам та необхідності чесного висвітлення проблеми природи невтручання західних демократій, а подеколи навіть їхнього потурання режимам, що вдавалися до практик геноциду⁷⁵.

Нині у світі існує дві міжнародні асоціації: заснована у 1994 році Міжнародна асоціація дослідників геноциду (International Association of Genocide Scholars) та Міжнародна мережа дослідників геноциду (International Network of Genocide Scholars), заснована у 2005 році. Кожна з асоціацій має власне періодичне видання: відповідно «Journal of Genocide Research» (виходить друком з 1999 року) і «Genocide Studies and Prevention: An International Journal» (з 2006 року). Серед інших важливих

⁷⁵Йдеться, зокрема, про тривале заперечення камбоджійського геноциду 1975–1979 років, зорганізованого режимом Пол Пота; підтримку США у 80–ті роки (з геополітичних мотивів «боротьби з комунізмом») режимів у Гватемалі і Сальвадорі, що широко вдавалися до практик масового вбивства; непослідовну політику Заходу щодо геноциду в Руанді 1994 року. Див.: *Melvyn L. A People Betrayed: The Role of the West in Rwanda's Genocide*. – London – New York, 2000; *Power S.* «A Problem from Hell»: America and the Age of Genocide. – New York, 2002; *Apsel J.* Moral Dilemmas and Pedagogical Challenges in Teaching About Genocide // *Human Rights Review*. – 2004. – Vol. 5. – №. 4. – P. 104–129; *Kiernan B.* The Cambodian Genocide – 1975–1979 // *Century of Genocide. Critical Essays and Eyewitness Accounts* / Ed. by S. Totten, W. S. Parsons, I. W. Charny. – New York – London, 2004. – P. 339–374 та інші.

спеціалізованих періодичних видань: «Holocaust and Genocide Studies» (започатковане 1986 року за участі Американського музею пам'яті Голокосту) та «Zeitschrift für Genozidforschung» (виходить друком з 1999 року зусиллями Інституту дослідження діаспори і геноциду Рурського Університету в Бохумі). У 1999 році видано «Енциклопедію геноциду» за редакцією Ізраєля Чарні. Ще одне довідкове видання – «Енциклопедія геноциду та злочинів проти людства» за редакцією Діни Шелтон⁷⁶ побачило світ у 2005 році.

Контроверсії і основні дискусії

Зростання кількості історичних подій, для характеристики яких застосовували поняття геноциду, і сама логіка розвитку дисципліни визначили проблему класифікації та відмінностей між різними випадками. Ця ситуація як ніколи гостро поставила питання інтелектуальної відповідальності та морального виміру історіописання. Той факт, що ми живемо у світі, де історію дуже часто уживають з політичною метою, найяскравіше засвідчили дискусії навколо унікальності Голокосту, викликані, зокрема, поширенням практики вживання слова «Голокост» на позначення різних історичних подій⁷⁷. Водночас моральний

⁷⁶*Encyclopedia of Genocide* / Ed. by I. W. Charny. – Santa Barbara, 1999; *Encyclopedia of Genocide and Crimes Against Humanity* / Ed. by D. Shelton. – Detroit, 2005.

⁷⁷У 1992 році вийшла книжка про геноцид корінного населення американського континенту під назвою «Американський Голокост»: *Stannard D. E. American Holocaust*. – New York, 1992. В англійській історіографії термін «Голокост» іноді застосовують на позначення геноциду вірмен в Османській імперії; євреїв, ромів і людей з особливими потребами під час Другої світової війни; масових убивств у Камбоджі часів режиму червоних кхмерів 1975–1979 років і туті у 90–ті роки в Руанді, тобто випадків, коли йшлося про

спротив щодо практики вживання терміна в масовому обігу ви- словила частина тих, хто пережив жахи нацистської політики⁷⁸.

Активне масове (і нерідко маніпулятивне) послуговування поняттям «Голокост» є промовистим прикладом як відміннос- ті, так і взаємозалежності дискурсів науки і масової культури. Питання взаємин цих двох дискурсів – одне з найскладніших. З одного боку, масова культура, зокрема кіноіндустрія, справи- ла відчутний вплив на порушення проблеми знищення євреїв. Уже йшлося про суспільний резонанс, що його викликав теле- візійний фільм «Голокост» (1978 р.); пізніше на екран вийшли «Список Шиндлера» (1993 р.) Стівена Спілберґа, «Життя пре- красне» (1997 р.) Роберто Беніні та «Піаніст» (2002 р.) Романа Полянського, кожен з яких спровокував нову хвилю дискусій про формат і можливості репрезентації Голокосту⁷⁹. З другого

тотальне винищення певної групи людей. Про наукові та позана- укові чинники, що ускладнюють такий слововжиток, цікаво пише Сибіл Мілтон, який наголошує на недостатній вивченості і відчутній стереотипизації Голокосту ромів, попри «подиву гідний паралелізм нацистської політики щодо рома і синті (циганів) і євреїв»: *Milton S. Holocaust: the Gypsies // Century of Genocide.* – P. 161. Див. також: *Hancock I. Responses to the Porajmos: The Romani Holocaust // Is The Holocaust Unique? Respectives on Comparative Genocide / Ed. by A. S. Rosenbaum.* – Boulder, 1996. – P. 39–64; *Huttenbach H. R. The Romani Porajmos: the Nazi Genocide of Europe's Gypsies // Nationalities Papers.* – 1991. – Vol. 19. – №. 3. – P. 373–394; *Lutz B. D., Lutz J. M. Gypsies as Victims of the Holocaust // Holocaust and Genocide Studies.* – 1995. – Vol. 9. – №. 3. – P. 346–359.

⁷⁸ Див., напр.: *Lopate P. Resistance to the Holocaust // Testimony: Contemporary Writers Make the Holocaust Personal / Ed. by D. Rosenberg.* – New York, 1989. – P. 287–288.

⁷⁹ Див.: *Ben-Ghiat R. The Secret Histories of R. Beningni's «Life is Beautiful» // The Yale Journal of Criticism.* – 2001. – Vol. 14. – №. 1. – P. 253–266.

боку, періодично лунають застереження щодо тривіалізації та примітивізації Голокосту, щоразу сильнішої тенденції до його спрощення і стереотипізації відповідно до стандартів масової культури⁸⁰.

Новітньою ілюстрацією всієї складності взаємин наукового знання і публічного простору стали дебати навколо книжки Деніела Ґолдгаґена «Гітлерові добровільні кати: звичайні німці і Голокост»⁸¹. Критикована у наукових колах за нерепрезентативність джерел, категоричність висновків і дискримінаційну лексику⁸², книжка, центральна теза якої полягала в тому, що Голокост став можливий через позараціональну, багатовікову патологічну ненависть німців до євреїв, раптово здобула феноменальний масовий успіх. Вона стала предметом широкої медійної дискусії в Німеччині (де, серед іншого, Ґолдгаґен здобув престижну нагороду за розвиток демократії)⁸³. Іншими словами, праця, присвячена напрочуд делікатній проблемі

⁸⁰Див., напр., проникливі й зворушливі есеї італійського письменника Прімо Леві, який пережив Аушвіц: *Levi P. The Drowned and the Saved.* – New York, 1998. Також передрук його тексту «Сіра зона» про колаборацію всередині нацистських таборів смерті та труднощі її зрозуміння в координатах чорно–білої оціночної шкали: *Levi P. The Gray Zone // The Holocaust: Origins, Implementation, Aftermath / Ed. by O. Bartov. London – New York. 2000.* – P. 251–272.

⁸¹*Goldhagen D. J. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust.* – New York, 1996.

⁸² Див.: *Finkelstein N. G., Birn R. B. A Nation on Trial. The Goldhagen Thesis and Historical Truth.* – New York, 1998; *Browning Ch. R. Ordinary Men or Ordinary Germans? // Unwilling Germans? The Goldhagen Debate / Ed. by R. R. Shandley.* – Minneapolis–London, 1998. – P. 55–73.

⁸³Опис німецької дискусії див. у: *Shandley R. Introduction // Unwilling Germans? The Goldhagen Debate.* – P. 1–30.

«звичайних» виконавців нацистських злочинів, через свідоме публіцистичне загострення тези про «німецький антисемітизм» потрапила до виру політико–ідеологічних дискусій.

Водночас набагато ретельніша і серйозніша монографія Крістофера Браунінґа «Звичайні люди. Резервний поліцейський батальйон 101 і «остаточне вирішення єврейського питання» у Польщі» (1992 р.) не стала предметом подібного суспільного обговорення, хоча висновок дослідника про те, що участь «звичайних» німців у винищенні євреїв ґрунтувалася на конформістичному тискові групи (базовій ідентифікації людини у формі зі своїми товаришами), почутті виконання наказів, прагненні зберегти роботу та досягти кар'єрного зростання, рутинізації процедури і практики вбивства⁸⁴, здавалося б, заслугує на не меншу рефлексію міжнародної спільноти. На відміну від книжки Голдгаґена, праця Браунінґа підкреслено академічна, але у післямові до 11–го видання своєї уже класичної монографії, полемізуючи із Голдгаґеном, дослідник доходить висновку, що вона має вагомe суспільне значення:

Якщо Голдгаґен має рацію, тоді ми живемо у зручному світі, де лише кілька суспільств мають довготривалі, культурно–когнітивні передумови до вчинення геноциду, а влада може вдатися до такої політики тільки тоді, коли переважна більшість населення поділятиме її пріоритети...

⁸⁴Browning Ch. R. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. – New York, 1992. Історик здійснив просопографічний аналіз 125 судових допитів колишніх членів резервного поліцейського батальйону 101, що виконував накази про екстермінацію євреїв на території Польщі. Одне з ключових питань книжки: яка була мотивація звичайних людей – виконавців злочинних наказів, які знали при цьому, що за відмову брати участь у розстрілах їх не чекатиме жодне покарання.

*Якщо це так, ми жили б у безпечнішому світі, але я налаштований не настільки оптимістично*⁸⁵.

Аналіз подій під час війн у колишній Югославії і Руанді загострив питання стосунку геноциду до модерності. Попри окремі, передусім медійні, спроби опису масових вбивств у Руанді як прояву «примордіального трайбалізму» та балканського конфлікту як «відродження середньовічної ворожнечі, лише поверхово притлумленої за комуністичних часів», більшість дослідників схильні бачити істотний зв'язок між масштабами насильства у ХХ столітті та підставовими рисами модерності. Йдеться про нові технології ведення війни, нові адміністративні практики та нові ідеології, за яких населення є головним об'єктом державної політики і категоризують людей за ознаками нації і раси⁸⁶. При цьому важливо взяти до уваги, що не всі країни, які модернізувалися, вдавалися до практик геноциду і масових убивств. Тож особливого значення набуває контекстуальний аналіз кожного конкретного випадку.

Питання контекстуального аналізу нерозривно пов'язане з дуже складною проблемою історичних витоків конфліктів, що вибухають у ХХ столітті. Тим більше, у світлі досить поширеної практики маніпулятивно покликатися на «історичний контекст», аби виправдати чи применшити масові вбивства⁸⁷.

⁸⁵*Browning Ch. R. Ordinary Men.* – 11th ed. – London, 2001. – P. 222–223.

⁸⁶*Weitz E. D. The Modernity of Genocides: War, Race, and Revolution in the 20th Century // The Spectre of Genocide.* – P. 54. Див. також: *Bauman Z. Modernity and the Holocaust.* – Ithaca, 1989.

⁸⁷*Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia // Zeszyty Historyczne.* – Paryż, 2003. – Т. 146. – S. 69.

Втім, усвідомлення такої тенденції і рішуче протистояння їй не заперечує важливості максимально всебічного вивчення «всіх груп, з яких складається дана спільнота, з увагою до еволюції взаємин між групами та їхнього самосприйняття і поглядів одна на одну протягом відносно довгого періоду», що дозволить показати «глибші локальні соціальні й культурні чинники, які значною мірою визначають форму» оприявлення модерних конфліктів⁸⁸.

Наступне фундаментальне питання – зв'язок між геноцидом і війною та революцією. Роберт Мелсон у книжці «Революція і геноцид» наголосив, що у XX столітті саме революційні держави (Камбоджа, Ефіопія, Руанда) були головними виконавцями геноциду⁸⁹.

Дослідник наголошує: якщо ідеології націоналізму і расизму покладені в основу мотивацій політичного проводу в здійсненні геноциду, то саме революції та війна виявилися визначальними для перетворення ідеологічних мотивів на політику геноциду.

Ця політика впливала значною мірою з неминучої необхідності постреволюційної реструктуризації суспільства, надання йому оновленого кшталту й ідентичності. Це вельми часто досягали шляхом пошуку «внутрішніх ворогів», яких

⁸⁸*Bartov O.* Seeking the Roots of Modern Genocide: On the Macro- and Microhistory of Mass Murder // *The Spectre of Genocide*. – P. 86, 92.

⁸⁹*Melson R.* Revolution and Genocide: On The Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust. – Chicago, 2002. При цьому автор наголошує, що не кожна революція у XX ст. провадила до геноциду і не кожен геноцид був наслідком революції.

описували як поплічників зовнішніх ворогів, потенційну загрозу і зрадників, котрих потрібно позбутися⁹⁰.

Роберт Джелатлі у низці досліджень переконливо доводить існування безпосереднього зв'язку між зростанням екстермінаційних планів нацистської Німеччини щодо євреїв і ромів та рівнем підтримки дискримінаційної політики німецьким суспільством мірою заглиблення Німеччини у війну⁹¹. Дослідник описує нацистський режим як «диктатуру консенсусу», що маніпулювала суспільною думкою, але водночас була дуже до неї чутлива і відступала від проголошених заходів, коли бачила їх масове несприйняття (наприклад, у випадку суспільного спротиву кампанії евтаназії на початку 40-х років). Однак Друга світова війна, особливо на Східному фронті, створила передумови для трансформації різних форм репресій у геноцид, включно з «остаточним вирішенням» єврейського питання⁹².

Проблема комуністичних злочинів у контексті теорії геноциду

Тема комуністичних репресій та способу їх опису надалі залишається однією з найдискусійніших і найполітизованіших у царині студій геноциду. На відміну від рішучого засудження нацистських

⁹⁰Р. Мелсон розвиває ці тези у статті про геноцид в Руанді, коріння якого він переконливо виводить з колоніальної європейської політики, заснованої на расових категоріях: *Melton R. Modern Genocide in Rwanda: Ideology, Revolution, War, and Mass Murder in an African State // The Spectre of Genocide.* – P. 325–338.

⁹¹*Gellately R. Backing Hitler: Consent and Coercion in Nazi Germany.* – Oxford, 2001; *Social Outsiders in Nazi Germany / Ed. by R. Gellately, N. Stoltzfus.* – Princeton, 2001.

⁹²*Gellately R. The Third Reich, the Holocaust, and Visions of Serial Genocide // The Spectre of Genocide.* – P. 263.

злочинів і Голокосту, що є інтегральною частиною політичної культури західного світу, інтелектуальний роман значної частини західних еліт з марксизмом далекий від завершення. Популярну ілюстрацію цього влучно навела авторка науково-популярної книжки про ГУЛАГ Енн Еплблом, звернувши увагу на популярність футболок з комуністичною символікою, що контрастує із повсюдною в Європі заборонаю нацистських символів⁹³.

Порівняльні дослідження комунізму і нацизму надалі постають перед непростю проблемою мови опису та підозр у намірах «нормалізувати» нацизм і «релятивізувати» Голокост. Саме в цьому німецький філософ Юрген Габермас звинуватив історика Ернста Нолте, який спочатку на сторінках «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1968 р.), а згодом у книжці «Європейська громадянська війна. 1917–1945» висунув тезу про запозичення Гітлером багатьох елементів політики терору в Леніна і Сталіна⁹⁴. Пишучи про пізнавальну важливість порівняльного дослідження радянських і нацистських екстермінаційних практик, французький історик Ніколя Верт наголосив на некоректності зосередження лише на впливі радянських злочинних дій на нацистський терор⁹⁵. Іншими словами, ця дискусія

⁹³Див.: Еплблом Е. Історія ГУЛагу / Пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2006.

⁹⁴Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. – 5te Auflage. – München, 1997. Детальніше про дискусію, викликану публікаціями Нолте, див.: Ewans R. J. In Hitler's Shadow: West German Historians and the Attempt to Escape from Nazi Past. – New York, 1989.

⁹⁵Werth N. The Mechanism of Mass Crime: The Great Terror in the Soviet Union. 1937–1938 // The Spectre of Genocide. – P. 239. Пор.: Krasnodebski Z. Intelektualne źródła totalitaryzmu // Totalitaryzm a zachodnia tradycja / Pod red. M. Kunińskiego. – Kraków, 2006. – S. 97.

окреслила всю важливість проблеми пошуку такого способу розмови про комуністичні злочини, який би не релятивізував злочинів нацизму.

Проблема диспропорцій у вивченні та засудженні нацистських і комуністичних злочинів періодично повертається до активного наукового і суспільного обігу. У Франції у 1997 році опубліковано «Чорну книгу комунізму», що стала справжнім бестселером (було продано понад 100 тис. примірників, а в цілому світі – близько мільйона)⁹⁶. Цей том вміщує тексти і матеріали різного фахового рівня, спільною метою яких було показати масштаб злочинів, що їх вчинили комуністичні режими в усьому світі. У вступній статті Стефан Куртуа (у минулому сам лівий інтелектуал) категорично стверджує, що «однобічна зосередженість» на нацистському геноциді євреїв спричинилася, зокрема, до негації інших, подібних за масштабом, злочинів комуністичних режимів⁹⁷.

Один з авторів «Чорної книги» – американський історик Мартин Малія в кількох своїх статтях звертає увагу на «диспропорції» та «подвійні стандарти» у трактуванні нацистських і комуністичних злочинів⁹⁸. На його думку, головною причиною

⁹⁶Про німецьку дискусію навколо книжки див.: *Der rote Holocaust und die Deutschen. Die Debatte um das «Schwarzbuch des Kommunismus»* / Hg. H. Möller. – München – Zürich, 1999. Аналіз французьких дебатів запропоновано у: *Dean C. J. Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and «Exorbitant» Jewish Memory // History and Memory*. – 2006. – Vol. 18. – №. 1. – P. 43–85.

⁹⁷*Courtois F. The Crimes of Communism // The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. – Camb., Mass., 1999. – P. 23.

⁹⁸*Malia M. Judging Nazism and Communism // National Interest*. – Fall 2002. – №. 69. – P. 63–78.

такої асиметрії став той факт, що Радянський Союз переміг у Другій світовій війні⁹⁹. Малія закликав західну наукову спільноту до чесного поррахунку з її радянофільським минулим. Цей заклик, як і «Чорну книгу комунізму», спіткала досить гостра критика багатьох фахівців. Визнаючи факт масових злочинів режиму Леніна і Сталіна, а також тривалу до них неувагу чи заперечення з боку західних інтелектуалів, критики наголошували на можливості (і бажаності) розмежування марксизму і, ширше, соціалістичної ідеології та злочинних практик окремих комуністичних режимів.

Як вважає один з найвпливовіших істориків Голокосту Омер Бартов, нацизм за своєю природою був «геноцидальною ідеологією», а в політиці Гітлера руйнація посідала першочергове місце; натомість СРСР, попри всі свої злочини, «не був режимом, чиєю метою був геноцид»¹⁰⁰. Навіть більше,

... ностальгія за соціалізмом має право на існування – настільки, наскільки вона пов'язана з вірою в необхідність більшої соціальної справедливості. Натомість ностальгія за нацизмом може означати лише жадобу знищення і влади 101.

Полемізуючи з Малією, Майкл Девід–Фокс вважає занадто спрощеним переконання, що «сталінізм виріс з марксизму і що радянський комунізм – це не що інше, як доведений до ло-

⁹⁹Malina M. Nazism – Communism: Delineating the Comprasion // The Lesser Evil: Moral Approaches to Genocide Practices / Ed. by H. Dubiel, G. Motzkin. – London – New York, 2004. – P. 13. Див. також у тій самій книжці есей Цветана Тодорова: *Todorov Tz. The Uses and Abuses of Comparison.* – P. 25–34.

¹⁰⁰Bartov O. Extreme Opinions // Kritika. – Spring 2002. – Vol. 3. – №. 2. – P. 290.

¹⁰¹*ibid.* – P. 295.

гічного екстремуму соціалізм»¹⁰². Заперечуючи ототожнення помилковості й злочинності марксизму з політичною практикою і, зрештою, з розпадом Радянського Союзу, Девід Волкер у передмові до збірника «Марксизм у ХХ столітті. Глобальний вступ» пише, що прихильники такого погляду мусять довести,

*... що марксистська теорія містить у собі практики, знані в Радянському Союзі, а також – що прорахунки і розпад СРСР сталися через марксизм, а не інші чинники*¹⁰³.

«Нові ліві» інтелектуали доклали чимало зусиль, аби захистити марксизм як універсальний прогресистський проект від ототожнення із практиками комуністичних режимів, прибічниками котрих вони нерідко були у 60–70–ті роки. При цьому вони не могли геть відмахнутися від китайського, радянського чи кубинського досвіду, адже сам факт існування СРСР або комуністичної Куби доводив, за словами видатного британського історика–марксиста Ерика Гобсбаума, що «соціалізм – це не просто мрійництво»¹⁰⁴. Водночас, переконаність у діалектичній єдності марксистської теорії та історії політичних систем, що проголосили себе марксистськими, сприяла радикальному розриву з комуністичним рухом багатьох європейських лівих. Наприклад, автор одного з найважливіших «антимарксистських» текстів – «Минуле однієї утопії» Франсуа

¹⁰²David–Fox M. On the Primacy of Ideology. Soviet Revisionists and Holocaust Deniers (In Response to Martin Malia) // Kritika. – Winter 2004. – Vol. 5. – №. 1. – P. 84.

¹⁰³Walker D. Introduction // Twentieth–Century Marxism. A Global Introduction / Ed. by D. Glaser, D. M. Walker. – London – New York, 2007. – P. 4.

¹⁰⁴Цит. за: Judt T. Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century. – New York, 2008. – P. 122.

Фюре вийшов з Комуністичної партії Франції після радянсько-го вторгнення до Угорщини 1956 року.

Інтелектуали, які залишилися вірними марксизмові, пояснювали це, зокрема, тим, що саме розмаїття комуністичних режимів (у XX столітті проголосили себе комуністичними понад 20 режимів у всьому світі) робить некоректним «сумарний» розгляд їх злочинів, звертали увагу на еволюцію системи в СРСР. У відкритому листі польському еміграційному філософу, колишньому марксистові та авторові однієї з найзмістовніших історій марксистського вчення¹⁰⁵ Лешеку Колаковському, впливовий британський історик робітничого класу та активний учасник комуністичного руху Едвард Томпсон писав про «періоди, коли в комунізмі було найбільш людське обличчя – між 1917 та ранніми двадцятими роками, а також від Сталінградської битви до 1946 року»¹⁰⁶.

Саме аргументи про розмаїття комуністичних режимів та спроможність радянської системи до еволюції спонукали інших дослідників до висновку, що комуністична ідеологія небезпечніша за нацистську, бо покладається на загальнолюд-

¹⁰⁵ *Kolakowski L. Główne nurty marksyzmu. – Paryż, 1976. Англomorphicне видання: Kolakowski L. Main Currents of Marxism. – Oxford, 1978.*

¹⁰⁶ Див.: *Колаковський Л. Мої правильні погляди на все. – К., 2005. – С. 250–270.* Відповідаючи Томпсону, Колаковський філігранно показав подвійні стандарти, догматизм, політичну наївність та зверхність його тексту. Наведемо одну цитату: «Просто я не можу приєднуватись до людей, які показують, як кровоточить їхнє серце, коли вони чують про будь-яку велику чи малу (...) несправедливість у США, і раптом стають мудрими історіософами або холодними раціоналістами, коли чують про найгірші потворності нового, альтернативного суспільства» (с. 256).

ські універсальні цінності, набагато успішніше маскує свої злочини, які, отже, тим більше заслуговують на принципове засудження¹⁰⁷. Ален Безансон висловив думку, що однією з причин недостатньої уваги світової спільноти до злочинів сталінізму була їх незрозумілість і позірна алогічність. За його словами, комунізм

... небезпечніший [за нацизм], бо комуністична система дуже підступна... і прагне показати свої злочинні вчинки як добрі. Вона також небезпечніша через те, що важче передбачити, хто стане її наступною жертвою. [За комунізму] кожен може у той чи інший момент опинитися в ролі ворога, тоді як нацизм визначає своїх ворогів наперед¹⁰⁸.

За цією логікою, важливість засудження комуністичних злочинів полягає у засадничому визнанні центрального місця комунізму в історії ХХ століття (через його тривалість у часі, географічну поширеність та кількість жертв), а ще того, що, на відміну від загальнообов'язкового антифашизму, антикомунізм надалі викликає підозри в багатьох європейських країнах¹⁰⁹.

Порівнюючи сталінізм і нацизм, Ян Кершоу та Моше Левін наголошують на їх засадничих відмінностях у спроможності до самовідтворення. Якщо нацизм був класичним прикладом харизматичного руху з ірраціональною метою і фактичною запрограмованістю на самознищення, то сталінська система, попри всі її страхиття, таки «містила обмежену кількість раці-

¹⁰⁷ Докл. див.: Dean C. J. Recent French Discourses on Stalinism, Nazism and «Exorbitant» Jewish Memory...

¹⁰⁸ *Ibid.* – P. 56.

¹⁰⁹ *Ibid.* – P. 65.

ональних завдань», а отже, змогла самовідтворити себе і не розпалася зі смертю вождя¹¹⁰.

Теза про наукову некоректність категорії «тоталітаризму» до опису советського минулого здобула значне поширення в західній історіографії¹¹¹. З неї (не обов'язково, але досить часто) випливає схильність до «нормалізації» советської історії. Яскравим прикладом цього є впливова течія «радянської суб'єктивності», яка фактично реанімує ідеології лівих інтелектуалів на найсучаснішому методологічному рівні¹¹². Водночас варто наголосити на перспективних аспектах проблематизації концепту тоталітаризму – згадаємо лише про інтелектуальний і моральний виклик тези, що справжню природу стабільності недемократичних у своїй основі режимів недостатньо пояснити самою лише жорстокістю державного терору¹¹³.

Нарешті, не можна забувати, що і суспільна, і (меншою мірою) академічна західна дискусія про радянський «тоталітаризм»,

¹¹⁰*Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison* / Ed. by I. Kershaw, M. Lewin. – Camb., 1997. – P. 13.

¹¹¹Така позиція ґрунтується, зокрема, на неприйнятті способу, в якій категорію «тоталітаризму» уживали в ідеологічних кампаніях часів «холодної війни»: *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*. – P. 3.

¹¹²Змістовну критику пізнавальної обмеженості течії «советської суб'єктивності» див. у: *Глебов С., Могильнер М., Семенов А. The Story of Us: Прошлое и перспективы модернизации гуманитарного знания глазами историков // Новое литературное обозрение*. – 2003. – Т. 59. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/59/gleb.htm>; *Эткинд А. Советская субъективность: пытка во спасение? // Эткинд А. Non-fiction по-русски правда: Книга отзывов*. – М., 2007. – С. 134–151.

¹¹³Див.: *Mazower M. Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. – London, 1999. – P. 37.

злочини комунізму та порівнюваність їх зі злочинами нацизму глибоко занурена в американський, німецький чи французький політично–ідеологічні контексти. Вельми часто аргументи і стиль цієї дискусії повідомляють набагато більше про її учасників та ідеологічні дебати в їхніх країнах, ніж про предмет суперечки. Ілюстрацією цього є, зокрема, полеміка про можливість визначення комуністичних злочинів як геноциду, яку докладніше розглянемо на прикладі Голодомору 1932–1933 років.

Голодомор 1932–1933 років як виклик для теорії геноциду

Сучасна західна історіографія визнає тривале переважання неспроможності та небажання писати про комуністичні злочини. Це здебільшого (якщо не винятково) впливало з позанаукових мотивацій: інтелектуального спротиву до офіційного дискурсу «холодної війни»; гострого заперечення і побоювання релятивізації злочинів нацизму (особливо у випадку німецької інтелектуальної ситуації); віри в соціалістичну альтернативу капіталізові. Дещо загострюючи тезу, можна сказати наступне. Ще у 70–х роках дискутували, чи голод 1932–1933 років узагалі мав місце; наприкінці 80–х років і дотепер дискусія зосередилася на проблемі його спланованості (і, меншою мірою, скерованості саме проти українців як етнічної групи); і щойно в останні роки починається серйозне обговорення проблеми, чи був Голодомор¹¹⁴ геноцидом (що

¹¹⁴Зауважимо, що сам термін «Голодомор» був витворений і спопуляризований за зразком так само політично забарвленого терміна «Голокост». Докл. про це див.: *Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture.* – Lund, 2006.

передбачає принципову відповідь на запитання про послідовність радянської політики та її національний складник).

За слушним спостереженням Франка Сисина, брак вагомих англомовних публікацій про Голодомор до середини 80–х років був пов'язаний з недоступністю джерел і слабкістю політичного зацікавлення темою, а також з тематичними преференціями советології, яка більше цікавилася становленням радянської системи, ніж її опозицією й жертвами, і ототожнювала СРСР з Росією та нехтувала національними республіками (додатковим чинником тут була орієнтація на вивчення російської мови та більшу доступність центральних архівів, порівняно з республіканськими)¹¹⁵.

У середині 80–х років про Голодомор як свідому кампанію на знищення не лише духу непокори селянства, а й українських національних почуттів написали Роберт Конквест у вже класичній праці «Жнива скорботи»¹¹⁶ та Джеймс Мейс¹¹⁷, який у 1985 році очолив Комісію з вивчення українського Голодомору Конгресу США. Мейс, зокрема, наголосив на тому,

¹¹⁵*Sysyn F.* The Ukrainian Famine of 1932–33: the Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion // *Studies in Comparative Genocide* / Ed. by L. Chorbajian, G. Shirinian. – Houndmills – Basingstoke, 1999. – P. 184–186. Ця публікація дотепер залишається найкращим аналітичним вступом до західної історіографії Голодомору.

¹¹⁶*Conquest R.* The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror–Famine. – New York – Oxford, 1986. У пострадянській Україні переклад книжки Конквеста було видано двічі, вона справила відчутний вплив на українську історіографію.

¹¹⁷*Mace J. E.* The Man–Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? // *Toward the Understanding and Preventing of Genocide* / Ed. by I. W. Charny. – Boulder, 1984. – P. 67–83.

що голод «жорстоко і травматично» загальмував розвиток української нації, став прикладом маніпуляції класовими категоріями, коли «національні проблеми означували як класові», і показав, що «фашистська правниця не має монополії на геноцид»¹¹⁸.

Публікації Конквеста і Мейса справили значний вплив на західну історіографію, але їх було сприйнято неоднозначно. Нерідко висловлювано думку, що жертвою Голодомору була не лише Україна, а «всі чорноземні регіони», і не так українці, як селяни (до того ж не всі українці як національна група, бо представники цієї національності були і серед міських мешканців, і серед партійних функціонерів), що «більшість смертей за комуністичних режимів були не зумисними вбивствами», а наслідком пришивдшеної примусової модернізації країни відповідно до марксистських схем¹¹⁹.

У цьому контексті доречно згадати спроби запропонувати опис Голодомору як «українського Голокосту». У збірнику «Чи унікальний Голокост? Перспективи порівняння геноцидів» (1996 р.) Стівен Кац спробував порівняти геноцид євреїв і Голодомор. На його думку, навіть погоджуючись із тим, що ста-

¹¹⁸Mace J. E. Soviet Man-Made Famine in Ukraine // The Spectre of Genocide... P. 103.

¹¹⁹Див., напр.: Arch Getty J. Starving the Ukraine // London Review of Books. – 1987. – Vol. 9. – №. 2. – P. 7–8; Mann M. The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing. – Cambridge, 2005. – P. 318–328. Аналогічна теза присутня, наприклад, у синтезі британського історика Віляма Рубінштейна: «Радянські голоди були цілковито несподіваними наслідками ідеологічно визначеного соціального планування, але не свідомими масовими вбивствами»: Rubinstein W. D. Genocide: A History. – Harlow, 2004. – P. 204.

лінський терор голодом був спрямований також проти українських національних почуттів, ця

... безжальна кампанія проти українського націоналізму, що зруйнувала більшість питоної української культурної й політичної еліти, додатково до істотних втрат селянського населення регіону, найкоректніше може бути описана радше як приклад націоналістичного конфлікту і внутрішнього колоніалізму, ніж як приклад геноциду. Сталін не прагнув винищити все населення України¹²⁰.

Історик наголошує, що йдеться не про ієрархізацію жертв чи применшення страхіть голоду, але про важливість феноменологічних відмінностей між «масовим убивством і нищенням цілої групи у міжвоєнний період заради політичного і територіального панування та війною за тотальне біологічне винищення»¹²¹.

Подібних висновків дійшла ще одна авторка того самого збірника Барбара Грін. Категоричність її суджень дисонує з тотальною залежністю всього викладу від англомовних праць і незнанням першоджерел. Ніби узагальнюючи думки близьких їй дослідників (більшість з яких не спеціалізувалися на вивченні голоду в Україні¹²²), Грін стверджує:

На відміну від Голокосту, Великий Голод не був зумисним актом геноциду... Голод став наслідком Сталінової спроби тотальної перебудови радянського суспільства шляхом

¹²⁰Katz S. T. The Uniqueness of the Holocaust: The Historical Dimension // Is The Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide / Ed. by A. S. Rosenbaum. – Boulder, 1996. – P. 30.

¹²¹Ibid. – P. 31.

¹²²Ulam A. Stalin: The Man and His Era. – New York, 1973. – P. 49; Tucker R. C. Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941. – New York, 1990; Malia M. The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991; New York, 1994. – P. 139–227.

*швидкої індустріалізації... Оскільки українці були здебільшого селянським населенням, вони постраждали найбільше. Смерть мільйонів українців та інших радянських людей під час голоду була не метою, а радше наслідком безоглядної економічної політики*¹²³.

Такі судження нерідко трапляються не лише в узагальнювальних працях, а й у ґрунтовних дослідженнях, побудованих на широкому залученні радянських архівних джерел. Часто також виринає теза про відсутність безпосередніх документальних доказів зумисності політики голоду. Зокрема, на неї можна натрапити в ретельній студії Роберта Дейвіса і Стівена Віткрофта «Роки голоду. Радянське сільське господарство 1931–1933»¹²⁴. Дослідники переконані, що структурним чинником виникнення голоду було рішення індустріалізувати селянську країну надшвидкими темпами, а суб'єктивним – два погані врожаї 1931 і 1932 років. На їхню думку, голод був для влади несподіваним і небажаним, а «погано освічені» еліти не спромоглися дати раду такому виклику.

Основні тези прихильників «незумисної» інтерпретації голоду 1932–1933 років узагальнив російський історик Віктор Кондрашин:

- голод був незапланованим результатом негуманної антиселянської політики сталінського режиму;
- влада використала голод, аби загнати селян до колгоспів і, тим самим, гарантувати перемогу обраного 1929 року політичного курсу;

¹²³Green B. B. Stalinist Terror and the Question of Genocide: The Great Famine // Is The Holocaust Unique? – P. 156.

¹²⁴Davies R. W., Wheatcroft S. G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Basingstoke, 2004.

– голод мав регіональні особливості. Ситуація в Україні визначалася її роллю основного постачальника зерна, щільністю населення в областях тотальної колективізації, ступенем селянської опозиційності до дій влади та заходами центральної і місцевої влади щодо її упокорення;

– голод дав Сталіну претекст зайнятися і національним питанням, але трагедія села була детермінована не міркуваннями національної політики, але проблемами колгоспної системи;

– голод не робив різниці між людьми різних національностей і не був геноцидом. Це була трагедія радянського села, як українського, так і російського¹²⁵.

З критикою концепції «незумисного» голоду виступив професор економіки Амстердамського університету Майкл Елман. Він обрав якісно новий рівень полеміки щодо інтерпретації радянських документів і розуміння радянської системи ухвалення рішень та закликав уважніше поставитися до логіки політики Сталіна. Вказуючи на наївність аргументів про брак зумисних намірів використати голод з політичною метою на підставі відсутності прямих, документально засвідчених вказівок, Елман пропонує уважніше прочитати кілька джерельних свідчень висловлювань Сталіна, що дають змогу виявити його прагнення покарати селян голодом за непослух, закорінене в патріархальному баченні ним своєї ролі як «батька націй»¹²⁶.

¹²⁵Викладено за: *Graziosi A. Why and in What Sense was the Holodomor a Genocide?* (неопублікована стаття). Цитується з дозволу Автора. Див. також: *Кондрашин В. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. М., 2008.

¹²⁶*Ellman M. The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934 // Europe–Asia Studies*. – 2005. – Vol. 57. – №. 6. – P. 823–841.

Відповідаючи на критику, Дейвіс і Віткрофт знову наголосили, що, на їхню думку, Сталін, не усвідомив масштабу голоду, був переконаний, що селяни самі винні в ньому та припустився «злочину недогляду» (crime of omission), але немає жодних доказів, що він «прагнув свідомо морити селян голодом»¹²⁷.

У наступній статті Елман розвинув свою полеміку в ширшому контексті дискусії про Голодомор як геноцид. Він зазначив, що для західного суспільства важливо зрозуміти, що до Сталінової політики не можна застосовувати категорії гуманітарних міркувань і сучасних стандартів правової держави. Натомість вкрай важливо говорити про неї «в контексті національного і міжнародного кримінального права»¹²⁸. Автор погоджується, що голод 1932–1933 років був комплексним феноменом (не виключено, що неможливим без поганих урожаїв), але це не знімає питання про свідоме використання його владою як засобу війни з селянством. Елман наголошує:

*Єдиний спосіб захищати Сталіна від звинувачення в (масовому) вбивстві – це доводити, ніби він не передбачав того, що заборона селянам полишати регіони найбільшого голодування і вилучення у них хліба спричинять додаткові смерті... Поzza сумнівом, Сталін був некомпетентний у багатьох справах, але чи справді він був настільки некомпетентний?*¹²⁹

¹²⁷Davies R. W., Wheatcroft S. G. Stalin and the Soviet Famine in 1932–33: A Reply to Ellman // Ibid. 2006. – Vol. 58. – №. 4. – P. 625–633.

¹²⁸Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited // Ibid. – 2007. – Vol. 59. – №. 4. – P. 663.

¹²⁹Ibid. – P. 680.

На думку дослідника, Голодомор повністю відповідає закріпленому в міжнародному праві визначенню злочину проти людства. А проте, застосування до нього Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду викликає деякі труднощі. Якщо зумисність Сталінової політики може бути доведена принаймні на підставі опосередкованих свідчень, то відсутність у Конвенції згадок про політичні та соціальні групи висуває обов'язкову вимогу доведення, що голод був спрямований на знищення саме етнічної спільноти. У такому разі, на думку Елмана, під визначення геноциду підпадає радянська політика щодо кубанських козаків, яка включала не лише голод, а й заборону вживання української мови, закриття місцевих україномовних газет і освітніх закладів, свідоме переселення на Кубань росіян¹³⁰.

Ситуація може змінитися в разі застосування ширшого визначення геноциду прийнятого, зокрема, у французькому праві, яке до груп, перелічених у Конвенції, додає «групу, визначену на підставі будь-якого іншого нормативного критерію» або, враховуючи висновок Міжнародного кримінального трибуналу з Руанди 1998 року: «правопорушник винний, оскільки він знав або мусив знати, що вчинені ним дії зруйнують, частково або повністю, групу». Іншими словами, зважаючи на те, що Сталін «знав або мусив знати» правдиві розміри врожаю і наслідки заборони на міграцію селян і зменшення поставок зерна для українських селян, він винний у геноциді¹³¹.

Дуже важливе зауваження Елмана, що за умови прийняття широкого визначення геноциду Голодомор 1932–1933 стане

¹³⁰Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33. – P. 681.

¹³¹*Ibid.* – P. 685.

«не єдиним, але найбільшим радянським геноцидом». Однак чимало інших історичних подій як–от: експансія королівства Зулу в Південній Африці початку XIX століття; європейська работоргівля і колонізація Карибських островів та Америки; атомне бомбардування Хіросіми і Наґасакі, економічні санкції 90–х проти Іраку – теж можна вважати геноцидами¹³².

Одні з найретельніших і найцікавіших досліджень Голодомору належать перу Андреа Граціозі. Доробок цього італійського історика за щасливим збігом обставин порівняно добре знаний в Україні¹³³. Зокрема, українською перекладено джерелознавчу розвідку «Листи з Харкова», у якій дослідник запровадив до наукового обігу дипломатичні рапорти італійських дипломатів про голод в Україні та на Північному Кавказі¹³⁴.

Історик стверджує, що Голодомор став «незапланованим» наслідком політики влади, який, втім, був свідомо використаний нею і призвів до геноциду. Щоправда, він не мав на меті повне знищення українців як нації. У цьому полягає його засаднича відмінність від Голокосту: Голодомор не був спрямо-

¹³²Ellman M. Stalin and the Soviet Famine of 1932–33. – P. 686.

¹³³ Див., зокрема: *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 120–131 [російськомовна версія: *Грациози А.* Советский голод и украинский голодомор // Отечественные записки. – 2007. – № 1. – С. 156–177]; *Граціозі А.* Усвідомлювання Голодомору // Критика. – 2005. – № 12. – С. 6–8.

¹³⁴*Graziosi A.* Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. – Torino, 1991. Укр. видання: *Граціозі А.* Листи з Харкова / Пер. з італ. М. Прокопович. – Харків, 2007.

ваний на знищення всієї національної групи, не вбивав людей прямо, мав теоретичні та політичні підстави, а не етнічні чи расові¹³⁵. На думку Граціозі, вживання терміна «Голодомор» виправдане з огляду на розрізнення загальносоюзного явища 1931–1933 років і голоду в Україні після літа 1932 року.

Граціозі звертає увагу на органічний зв'язок сталінської національної та економічної політики. 14 і 15 грудня 1932 року Політбюро ухвалило секретні декрети про «призупинення» в Україні політики «коренізації». Навесні 1933 року відбулися арешти за сфабрикованою справою «Української військової організації», до якої записали колишнього наркома освіти Олександра Шумського. Незабаром починається кампанія переслідування ще одного високопосадового діяча українізації Миколи Скрипника, яка призводить його до самогубства 7 листопада 1933 року.

За такою логікою, геноцид не обмежувався голодом в українському селі, який забрав життя мільйонів людей різного етнічного походження (передусім, українців¹³⁶). Хоч саме штучний голод став його центральним компонентом. На думку Граціозі, починаючи з осені 1932 року, події в Україні (свідо-

¹³⁵Граціозі А. Голод у СРСР... – С. 128.

¹³⁶У цьому контексті доречно навести тезу Гіроакі Куромії, який, до речі, радше скептично ставиться до тези про етнічну спрямованість політики голоду: «Так само, як той факт, що не тільки євреї, але й цигани та інші групи були серед жертв Голокосту не заперечує фундаментально антисемітської спрямованості нацистської політики, так і те, що серед жертв голоду було багато неукраїнців, не заперечує автоматично його антиукраїнської спрямованості»: *Kuromiya H. The Soviet Famine of 1932–1933 Reconsidered // Europe–Asia Studies. – 2008. – Vol. 60. – № 4. – P. 667.*

ма державна політика конфіскації усіх продуктів харчування, жорстке обмеження свободи пересування селян та сувора кримінальна відповідальність за протидію політиці колективізації) однозначно підпадають під закріплене Конвенцією ООН визначення геноциду як «зумисного створення для групи таких умов існування, що розраховані на її повне чи часткове фізичне винищення».

Чи можливе правове трактування Голодомору як геноциду і чи може цей випадок посприяти загальному розширенню поняття геноциду? Це питання поступово стає предметом обговорення також серед юристів. Наприклад, Девід Маркус розглядає три приклади злочинів голоду (famine crimes): Голодомор 1932–1933 років [у його характеристиці він цілком покладається на «Жнива скорботи» Конквеста]; голод 1983–1985 років в Ефіопії, що виник унаслідок антиповстанських військових операцій, і голод 90–х у Північній Кореї, що охопив лише північ країни¹³⁷. Дослідник наголошує, що всі три випадки засвідчили сліпоту міжнародної спільноти і переважання в її політиці міркувань політичної доцільності над міркуваннями права. Попри поширену думку про природні причини голоду, зазначає Маркус, «доля ураженого голодом населення часто перебуває цілковито під людським контролем». Автор пропонує не лише розглядати злочини голоду як один зі злочинів проти людства, а й ухвалити спеціальну Конвенцію про злочини голоду. При цьому він зауважує, що в категоріях наявної Конвенції ООН,

¹³⁷ *Marcus D. Famine Crimes in International Law // The American Journal of International Law. 2003. – Vol. 87. – No. 2. – P. 245–281.*

... якщо голод був задуманий як зброя проти куркулів, групи, яку принаймні формально можна визначити за її економічним статусом, він не відповідає визначенню геноциду¹³⁸.

Про ті самі формальні проблеми з тлумаченням пише німецький історик Еґберт Ян. Він звертає увагу на методологічну хибність висновку, що Голодомор був геноцидом, на підставі того факту, що більшість його жертв – українці¹³⁹. Беручи до уваги поєднання класициду і геноцидальних намірів, Ян наголошує на важливості проблеми зумисності знищення групи та тій обставині, що історіографії дотепер

... бракує систематичних спроб дослідити структуру типів дій і свідомості усіх виконавців, залучених до організації та здійснення зумисного, небалаго чи просто байдужого винищення мільйонів людей¹⁴⁰.

Приклад Голодомору – одна з численних колізій, що виникають у разі застосування нормативного визначення геноциду в Конвенції ООН до опису конкретних прикладів масових знищень людей. Наприклад, революційний військовий режим Ефіопії протягом 1974–1991 років вів боротьбу з озброєними опозиційними рухами, під час якої загинуло 1,2–2 мільйони людей. За визначенням Конвенції, це не було геноцидом, але за ефіопським правом убивства людей за політичні погляди чи опозицію до державної влади є формою геноциду (Ефіопія

¹³⁸*Ibid.* – P. 265.

¹³⁹*Jahn E.* On the Phenomenology of Mass Extermination in Europe. A Comparative Perspective on the Holodomor // Osteuropa. Sketches of Europe. Berlin, – 2005. – P. 209. Вперше статтю було опубліковано німецькою в присвяченому Голодомору числі журналу Osteuropa (2004. – № 12).

¹⁴⁰*Ibid.* – P. 207–208.

була першою країною, що юридично закріпила захист політичних груп у національному праві про геноцид ще на початку 60-х років)¹⁴¹.

У випадку масових убивств, учинених червоними кхмерами в Камбоджі, як і у випадку Голодомору, побутували виправдання, що жертви – це «незумисні наслідки соціальної революції». Та ще більшу проблему спричинила та обставина, що об'єктом масового терору червоних кхмерів стало все населення країни, а не лише меншини. На позначення цього феномена було навіть запропоноване слово «автогеноцид», тобто «масове вбивство членів групи, до якої належать самі виконавці»¹⁴². Адже, відповідно до формального застосування Конвенції ООН, жертвами геноциду в Камбоджі були лише в'єтнамська, буддистська та інші меншини.

Отже, поняттю геноциду і з наукового, і з юридичного погляду надто тісно в рамках нормативного визначення Конвенції. Залежність від юридичного визначення влучно і пристрасно окреслив редактор «Енциклопедії геноциду» Ізраель Чарні:

Якщо є якась суперечність між масою загиблих людей і нашими юридично-науковими дефініціями, то саме ці дефініції мусять пристосовуватися і змінюватися. Визначення геноциду також мусить бути суголосним зі щоденними мовними практиками звичайних людей, які, бачачи силу-силенну вбитих, природно хочуть застосувати до такої події одне слово, яке існує в людській мові для такої події. І тому масове вбив-

¹⁴¹*Cissi E. Genocide in Cambodia and Ethiopia // The Spectre of Genocide... – P. 308.*

¹⁴²Цит. за: *Shaw M. What is Genocide? – P. 76.*

ство двадцяти мільйонів радянських громадян, що його вчинив Сталін, знищення ста чи більше тисяч членів комуністичної опозиції в Індонезії, вбивство мільйона чи двох мільйонів камбоджійців червоними кхмерами – все це однозначні приклади геноциду¹⁴³.

Одна з проблем, що виявляється під час ознайомлення із західними публікаціями про Голодомор, – це залежність дискусії від досить обмеженої кількості англomовних книжок. Можна без перебільшення сказати, що історія Голодомору залишається вельми слабо розвинутою ділянкою досліджень, яка й досі багато в чому ґрунтується на вірі та припущеннях і не може похвалитися серйозними студіями з підставових питань. Одним з таких питань залишається проблема локальних виконавців політики голодом. Наприклад, шведський дослідник Юхан Дітч вважає:

... щойно з'ясується, що багато українців були задіяні у вилученні зерна, більше не буде змоги зображати Голодомор як геноцид, задуманий, виконаний Радянським Союзом і скерований проти українців¹⁴⁴.

Привертає увагу, що у цьому, як і в багатьох інших випадках, етнічне визначення «українці» ужито як самоочевидне та есенціальне. Тим самим, автор легко потрапляє в пастку тієї самої етнізації, проти якої так запекло виступає, доречно кри-

¹⁴³Charny I. W. Toward a Generic Definition of Genocide. – P. 64.

¹⁴⁴Dietsch J. Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. – Lund, 2006. – S. 222. Критику цієї та інших не завжди зважених тез Дітча див. у рецензії Карела Беркгофа: American Historical Review. December 2006. – P. 1628–1629. Зокрема, рецензент зазначає, що в багатьох випадках геноцидів члени віктимізованої групи були також серед виконавців.

тикуючи обмеженості «націоналістичного наративу». Цікаво, що іншими словами та сама думка про українців як виконавців політики голоду викладена у відкритому листі президента Росії Дмитрія Медведєва Віктору Ющенку з відмовою від участі у запланованих у Києві заходах пам'яті жертв голоду:

рішення про колективізацію ухвалювалося багатонаціональним керівництвом СРСР і союзних республік, а політика насильницьких продрозвесток здійснювалася в Українській РСР переважно українськими кадрами, які не тільки заподіяли виконували накази з центру, а й нерідко висували «зустрічні плани», зокрема, щодо репресій проти своїх братів, таких самих українців¹⁴⁵.

Чи доведення факту масової участі людей з українськими прізвищами в імplementації Голодомору стане доказом того, що штучний голод не був геноцидом? Чи не є ця фраза віддзеркаленням поширеного переконання, що виконавці й жертви геноциду мусять бути різного етнічного походження? (Як у випадку Голокосту євреїв, коли саме етнічність і навіть раса була вирішальним чинником у відборі жертв). І чи не закладене у такій тезі неявне і непряме переконання, що страждання людей, призначених до екстермінації за етнічною ознакою, важить більше за страждання приречених на смерть за іншими критеріями?

¹⁴⁵[Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml>. У цьому посланні Медведєв розкритикував ідею кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору, маніпуляції при підрахунках кількості жертв та етнізацію трагедії. Президент Російської Федерації назвав «безперспективним» обговорення цієї теми в міжнародних організаціях і запропонував «розпочати роботу з формування спільних підходів щодо цих подій».

Цікаво, що стаття Романа Сербина, написана з цілком протилежних позицій (вона є спробою доведення, що Голодомор підпадає під визначення геноциду Конвенцією ООН), містить подібний заклик до серйознішого вивчення механізму втілення урядової політики та її локальних виконавців¹⁴⁶.

Голокост євреїв в окупованій нацистами Україні 1941–1944 років: нові дослідницькі проблеми і знахідки

Наукова література з проблематики Голокосту надзвичайно широка і тематично багата, тоді як її українські сюжети досліджені вкрай недостатньо. Серйозне зацікавлення цією проблематикою – один з викликів, що постають перед сучасною українською історіографією.

У цьому розділі пропонуємо лише побіжний опис основних напрямів досліджень Голокосту в Україні на матеріалі західних публікацій останніх років: проблема української колаборації у винищенні євреїв; питання порятунку євреїв в Україні; пам'ять про Голокост та її інструменталізація в Радянському Союзі та незалежній Україні.

Однією з перших спроб виваженої й серйозної розмови про україно–єврейські стосунки часів нацистської окупації стала стаття Філіпа Фрідмана, опублікована у 1959 році¹⁴⁷. Автор констатував брак серйозних досліджень теми, ненадій-

¹⁴⁶*Serbyn R.* The Ukrainian Famine of 1932–1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 // *The Ukrainian Quarterly*. 2006. – Vol. LXII. – №. 2. – P. 204–205.

¹⁴⁷*Friedman P.* Ukrainian–Jewish Relations During the Nazi Occupation // *YIVO Annual of Jewish Social Science*. New York, 1959. – Vol. XII. – P. 259–296.

ність і нерепрезентативність джерельної бази, а також наявність «глибокої прірви» між інтерпретацією подій єврейськими і українськими істориками, не в останню чергу через той самий брак надійних джерел¹⁴⁸.

Піонерською публікацією про можливі причини і мотивації колаборації українців у винищенні євреїв стала стаття Івана–Павла Химки, в якій автор спробував виокремити низку «позачасових», кон'юнктурних і довготривалих чинників¹⁴⁹. До «позачасових» він зарахував прагнення матеріальних вигод та психологічну схильність до отримання задоволення від заподіяння болю та смерті (які були актуалізовані та заохочені нацистською окупацією).

До кон'юнктурних – особливості ситуації нацистської окупації для українців, а саме: визначення нацистами українців, разом з литовцями та латишами, як групи достатньо антибільшовицької, антисемітської й водночас «примітивної», з якої рекрутували добровольців до здійснення масових страт євреїв; проницька орієнтація українського націоналістичного руху (принаймні на самому початку війни); тривалий досвід життя українців в умовах масового політичного насильства, помножений на особливу жорстокість німецької окупації на Сході Європи.

¹⁴⁸*Friedman P.* Ukrainian–Jewish Relations During the Nazi Occupation // YIVO Annual of Jewish Social Science. New York, 1959. – Vol. XII. – P. 295–296.

¹⁴⁹*Himka J.–P.* Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during World War II // The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency? / Ed. by J. Frankel. New York, 1997. – P. 170–189. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://zwoje–scrolls.com/zwoje16/text11.htm>

Серед довготривалих чинників Химка розрізняє ті, що пов'язані з епохою націоналізму, й ті, що походять з середньовічних і ранньомодерних часів. До перших належить сама природа націоналістичного бачення світу, поділеного на «своїх» і «чужих», що значно спрощує засвоєння стереотипів «жидокомуни» як нової модифікації образу євреїв–колаборантів з національними ворогами України (історичним підґрунтям такого образу стало зрозуміле з погляду інтересів меншості прагнення євреїв підтримувати політично домінуючу національність, тобто поляків у Східній Галичині та росіян – у підросійській Україні). Химка наголошує на другому продукті ери націоналізму – розриві між політикою й етикою, схильності національних рухів виправдовувати будь–які методи досягнення певної політичної мети. Ця логіка яскраво виявить себе у заохоченні ОУН до вступу своїх симпатиків до лав української поліції задля здобуття військового вишколу й отримання зброї. Той факт, що серед дій поліції були відверто злочинні вчинки, не відігравав тут істотної ролі, порівняно з найвищою метою – боротьбою за незалежність України¹⁵⁰.

Довготривалими чинниками, що сягають середньовіччя, Химка вважав соціально–економічний антагонізм українців і євреїв, антисемітські компоненти християнського віровчення, окремі елементи антиєврейського насильства в українській

¹⁵⁰*Himka J.–P.* Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during World War II // *The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency?* / Ed. by J. Frankel. New York, 1997. – P. 170–189. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://zwoje–scrolls.com/zwoje16/text11.htm>

народній культурі. При цьому, наголосив він, ці чинники не можна вважати поясненням участі в Голокості:

До колаборації українців штовхала не релігія чи народна культура; це колаборація підштовхнула її активізувала окремі, периферійні елементи цих двох – історично первинних – культурних систем¹⁵¹.

Іншими словами, нацизм активізував «темну сторону» націоналізму, але всю складність феномену націоналізму некоректно зводити до цієї темної сторони.

Проблема української колаборації стала предметом емпіричних досліджень низки західних науковців. Важливі узагальнення щодо цього містяться у ретельних розвідках Дітера Поля¹⁵². Співробітник Американського музею пам'яті Голокосту Мартин Дін присвятив свою монографію участі локальної української й білоруської поліції в Голокості.

На думку автора, Голокост на сході Європи був «інтегральною частиною динамічних взаємин між окупаційною владою і місцевим населенням», а участь останнього в екстермінації євреїв «жодним чином не применшує відповідальності на-

¹⁵¹*Himka J.* – P. Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during World War II // The Fate of the European Jews, 1939–1945: Continuity or Contingency? / Ed. by J. Frankel. New York, 1997. – P. 170–189. [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://zwoje-scrolls.com/zwoje16/text11.htm>

¹⁵²*Pohl D.* Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943 // Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / Hrsg. N. Frei, S. Steinbacher, B. C. Wagner. – München, 2000. – S. 135–173; *Pohl D.* Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden // Die Täter der Shoah: Fanatische Nationalsozialisten oder ganz Normale Deutsche? / Hrsg. G. Paul. – Göttingen, 2002. – S. 205–234 та ін.

цизму за ці жахливі злочини, але стає істотною особливістю втілення Голокосту на цих теренах»¹⁵³. Висновок про українську поліцію як «інтегральну частину» винищення нацистами євреїв Східної Галичини розвивають Гебріел Фіндер і Александр Прусин. Вони посилаються на тезу Яна Гросса, що досвід війни й окупації був «феноменом подвійного спрямування»: поведінка окупованого населення значною мірою «визначалася окупантом», але не зводилася до цього¹⁵⁴. Праці Діна, Фіндера, Прусина та інших дослідників¹⁵⁵ додають дуже важливу фактичну інформацію, але в питанні мотивацій і логіки участі місцевого населення в Голокості не пропонують нових, порівняно з аналізом Химки, інтерпретацій.

Редактори збірника статей «Шоа в Україні» (2008 р.) формулюють напрочуд важливу дослідницьку проблему розмаїття регіональних відповідей неєврейського населення України на політику дискримінації й винищення євреїв, наголошуючи, що витоки антиєврейського насильства, яке вибухло на початку війни в кількох містах Галичини, некоректно зводити ані до недавнього досвіду радянської окупації регіону, ані до впливу ні-

¹⁵³Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – Basingstoke, 2000. – P. 167.

¹⁵⁴Finder G. N., Prusin A. V. Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust // East European Jewish Affairs. – 2007. – Vol. 37. – №. 1. – P. 96–97.

¹⁵⁵Див.: Lower W. Nazi Empire–Buiding and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, 2005; Golczewski F. Die Kollaboration in der Ukraine // Kooperation und Verbrechen: Formen der “Kollaboration” im östlichen Europa 1939–1945 / Hrsg. C. Dieckmann. – Göttingen, 2003 – S. 151–182; Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. The Multifaceted Ukrainian Context // East European Jewish Affairs. – 2007. – Vol. 37. – №. 2. – P. 217–248.

мецької політики¹⁵⁶. У вміщеній у цьому збірнику статті німецького історика Франка Гольчевського запропоновано цікаву спробу історичної контекстуалізації українсько-єврейських взаємин у Галичині. Зокрема, автор наголошує на важливості ширшого погляду на проблему, аніж запропоновано у багатьох свідченнях осіб, котрі пережили Голокост, і може бути підсумований наступним чином: «Українці поводитися найгірше»¹⁵⁷. Описуючи чинники орієнтації українського націоналістичного руху на Німеччину, історик зазначає: «Якщо історія і вчить чогось, то вона застерігає нас від небезпеки узагальнень та окреслення цілих груп людей ворогами».

Надалі майже недослідженим залишається явище порятунку євреїв в окупованій Україні. Винятком на загальному тлі є змістовна стаття того таки Франка Гольчевського з промовистою назвою «Ревізія одного кліше»¹⁵⁸. «Одним кліше» автор

¹⁵⁶*The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization /* Ed. by R. Brandon, W. Lower. – Bloomington – Indianapolis, 2008. – P. 14.

¹⁵⁷*Golczewski F. Shades of Grey: Reflections on Jewish–Ukrainian and German–Ukrainian Relations in Galicia // The Shoah in Ukraine.* – P. 114–155.

¹⁵⁸*Golczewski F. Die Revision eines Klischees: Die Rettung von verfolgten Juden im Zweiten Weltkrieg durch Ukrainer // Solidarität und Hilfe für Juden während der NS–Zeit: Regionalstudien /* Hrsg. W. Benz, J. Wetzel. – Berlin, 1998. – H. 2. – S. 9–82. Пор. також: *Redlich S. Metropolitan Andrii Sheptyts'kyj and the Complexities of Ukrainian–Jewish Relations // Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR /* Ed. by Z. Gitelman. – Bloomington – Indianapolis, 1997. – P. 61–76. Редліх, зокрема, пише про вплив «традиційно негативного єврейського образу України і українців» на відмову Яд Вашем надати митрополитові Шептицькому звання «праведника світу» попри неодноразові документовані звернення з доказами про порятунок ним 150 євреїв (P. 73).

називає поширений стереотип про загальну ворожість українців до євреїв. Загалом історичний і соціально–психологічний феномен порятунку євреїв за умов кари смерти у разі виявлення таких фактів і загальної антигуманної атмосфери окупації у подальшому чекає на ґрунтовне вивчення. Тим більше, що фактична заборона досліджень Голокосту за радянських часів, унеможлиблювала і спеціальний аналіз феномену порятунку і взаємодопомоги. Щойно після 1991 року ця тема перестала бути «табуованою», і відтоді «Яд Вашем» офіційно визнав «Праведниками світу» 2204 українців (станом на 1 січня 2008 р.)¹⁵⁹.

Один з істотних викликів, що постає перед усіма дослідженнями Голокосту, – розгляд цього питання у складному мереживі проблем і викликів часів окупації. Автором монографії, що описує повсякденне життя окупованої нацистами України (на теренах Райхскомісаріату Україна), є Карел Беркгоф¹⁶⁰. Нідерландський дослідник викладає історію Голокосту, спираючись на якнайширші багатомовні джерела, і стверджує, що найпоспідовнішими рятівниками євреїв були баптистська та євангелістська спільноти, а основна маса населення зайняла позицію спостереження і зосередилася на власному

¹⁵⁹Українці посідають четверте місце за кількістю таких відзнак після громадян Польщі (6066), Нідерландів (4863) і Франції (2833). Пам'ятаючи про умовність цих цифр, не варто забувати і того, що покарання за переховування євреїв істотно відрізнялося залежно від країни. Найсуворіша кара – смерть без жодного судового процесу – застосовувалася на окупованих теренах Східної Європи.

¹⁶⁰*Berkhoff K. C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule.* – Camb., Mass. – London, 2004.

виживанні. Беркгоф також наголошує на розрізненні емоцій населення щодо євреїв та конкретних вчинків проти них¹⁶¹.

Пам'ять про Голокост, як історична пам'ять загалом, – одна з найболючіших проблем пострадянської України. Вплив Другої світової війни на ідеологію, настрої та практики радянського режиму з локальною концентрацією уваги на Вінниці став предметом піонерського дослідження Аміра Вайнера¹⁶². Дослідник описує повоєнні стереотипи, що «на фронті не було євреїв», у контексті свідомих зусиль влади не допустити «окреслення особливого єврейського простору в загальному міті війни». Вайнер аналізує явища віктимізації, вплив Голокосту на приватне світосприйняття його очевидців, природу повоєнної національної політики СРСР¹⁶³.

Фактично першою спробою звернення до проблеми пострадянської української пам'яті про Голокост є книжка вже згадуваного вище Омера Бартова під промовистою назвою «Викреслені. Затирання слідів єврейської Галичини в сучасній Україні»¹⁶⁴. Ця праця є радше своєрідним путівником (з численними світлинами і дуже емоційними коментарями), ніж аналітичною рефлексією про пострадянську історичну пам'ять. Бартов пише про жалюгідний стан пам'яток єврейської культури в Галичині, брак пам'ятних знаків або метафо-

¹⁶¹*Berkhoff K. C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. – Camb., Mass. – London, 2004. – P. 88.

¹⁶²*Weiner A.* Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton – Oxford, 2001.

¹⁶³*Ibid.*

¹⁶⁴*Bartov O.* Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. – Princeton – Oxford, 2007.

ричність, обмеженість і нещирість їх написів, зосередженість на українській віктимізації та відсутність згадок про участь ОУН у винищенні євреїв. Історик зазначає

... зв'язок між радянським проектом створення пам'яті про війну, в якій цілковито відсутня унікальна доля євреїв, і українським націоналістичним проектом викреслення Голокосту з пам'яті минулого й уславлення національних мучеників, які, серед інших визначних досягнень, також брали участь у геноциді євреїв¹⁶⁵.

Погоджуючись з важливістю цих спостережень, вважаємо, що книжці відчутно бракує ширшого українського тла (пострадянська Україна не обмежується Галичиною, а регіональні різновиди політики пам'яті у цьому контексті дуже істотні) та загального аналізу офіційної політики пам'яті та спектра неофіційних викликів і відповідей. Наприклад, зовсім не згадано контрверсію з офіційним визнанням УПА «воюючою стороною», але категорично стверджується, що українська історіографія «надалі творить образ Великої Вітчизняної війни як фундаментального елемента національної ідентичності». Праці Бартова бракує серйознішого залучення україномовних наукових студій і публікацій у періодиці (зокрема, статистичні дані автор часто наводить на підставі «Вікіпедії», про Володимира Гнатюка пише, посилаючись на <http://www.lvivbest.com>, а антисемітські публікації екстремістської тернопільської газети «Не здамось», без жодних соціологічних чи усноісторичних досліджень, трактує мало не як загальне переконання усіх мешканців регіону).

¹⁶⁵ *Bartov O. Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine.* – Princeton – Oxford, 2007. – P. 64.

Невикористаний потенціал усної історії Голокосту потребує окремої розмови. Це яскраво засвідчила відкрита торік в паризькому Меморіалі Шоа виставка «Голокост кулями: Масові розстріли євреїв в Україні 1941–1944 років»¹⁶⁶. Виставка є результатом польових досліджень в Україні, завдяки яким виявлено місця масових поховань жертв геноциду, записані інтерв'ю місцевих мешканців – очевидців Голокосту.

Не менш перспективним напрямом досліджень видається мікроісторія Голокосту в поодиноких селах чи містах. Омер Бартов, який анонсував написання такої мікроісторії Бучача, влучно зауважив особливість основного масиву літератури з проблематики: «Те, як євреїв убивали, говорить нам дуже мало про те, як євреї жили». Тож важливим історіографічним завданням є опис «світу, в якому значна частина вбивств мала місце, тобто соціального і політичного контексту Східної Європи»¹⁶⁷.

«Етнічні чистки»: концепт та його критики

Термін «етнічні чистки» увійшов до світового медійного, політичного та академічного простору у 1992 році (у контексті війн у колишній Югославії) і миттєво опанував його. Історія локального вжитку поняття сягає сербо–мусульманського конфлікту в Косові у 80–х роках, національного протистояння часів Другої світової війни і навіть Балканських війн початку ХХ століття. Певні аналогії цього терміна можна добачати у

¹⁶⁶До виставки було видано наукову працю, що також містить CD із записами інтерв'ю очевидців подій. Див.: *The Mass Shootings of Jews in Ukraine 1941–1944: The Holocaust by Bullets / Ed. by J. Fredj, S. Nagiscarde.* – Paris, 2007.

¹⁶⁷*Bartov O. Erased.* – P. xi–xii.

закликах Гітлера і Гімmlера до *völkische Flurbereinigung* (очищення терену захоплених нацистами країн від євреїв, ромів і поляків)¹⁶⁸, твердженнях найвищих посадовців повоєнних Чехословаччини і Польщі, що поразка Німеччини дає їм унікальну історичну нагоду «радикально очиститися від німецького елементу нашої держави»¹⁶⁹, чи радянських чистках і вже пострадянських зачистках території. У кожному разі, важливо те, що термін походить від виконавців, і те, що початково він мав цілком позитивне і легітимне значення.

Перше наукове визначення «етнічної чистки» запропонував у 1996 році Ендрю Бел–Фіалкоф: «сплановане, продумане переміщення з певної території небажаного населення на підставі етнічних критеріїв»¹⁷⁰. Розрізнення між «етнічною чисткою» та «геноцидом» чітко провів Норман Наймарк:

*Геноцид – це зумисне вбивство частини або усієї етнічної, релігійної чи національної групи... Мета етнічної чистки – вигнати людей і часто –густо усі сліди їхнього перебування з конкретної території*¹⁷¹.

¹⁶⁸ Naimark N. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. – Cambridge – London, 2001. – P. 67.

¹⁶⁹ *Ibid.* – P. 114.

¹⁷⁰ Див.: Bell–Fialkoff A. *Ethnic Cleansing*. – Basingstoke, 1996. У своїй книжці, що містить чимало спрощених і поверхових тез, Бел–Фіалкоф розмірковує про «етнічні чистки» на здебільшого сучасних прикладах, як–от доля етнічних росіян у пострадянських державах. Зразком неглибокого підходу до проблеми може бути категоричне твердження автора, що Україна «поділена на націоналістичний Захід і Центр та проросійські Схід і Південь», що робить імовірним «розкол» країни, запобігти якому держава намагається «пришвидшеною асиміляцією», тобто «українізацією» освітньої системи. *Ibid.* – P. 286.

¹⁷¹ Naimark N. *Fires of Hatred*. – P. 3.

Застосовуючи це розмежування на емпіричному матеріалі, Наймарк зазначає, що «лише через таку велику кількість смертей, до яких призвело прагнення молодотурків здійснити свої плани, ми можемо назвати вірменський випадок геноцидом»¹⁷².

Концептуальним публікаціям з питань «етнічних чисток» властивий наголос на засадничій модерності цього явища, його транснаціональності, глобальності та органічних зв'язках з демократією. Соціолог Майкл Манн у книжці з провокативною назвою «Темний бік демократії» доводить, що вбивчі етнічні чистки «належать до нашої цивілізації і до кожного з нас»¹⁷³. Манн розвиває тезу, що модерність структурована за етнічними та націоналістичними принципами, а етнічні чистки – явище історичне і динамічне, властиве цілому світові в процесі модернізації та демократизації. І навіть більше, «європейські держави наразі безпечно демократичні, але більшість з них також пройшли колись через етнічні чистки»¹⁷⁴. Базовий концепт свого аналізу соціолог визначає таким чином:

*Етнічна чистка – це усунення членами однієї групи (самовизначеної чи визначеної іншими як така, що має спільне походження і культуру) іншої такої групи з території, що визначається ними як їхня власна*¹⁷⁵.

¹⁷²Naimark N. Fires of Hatred. – P. 84.

¹⁷³Mann M. The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing. – Cambridge, 2005. – P. 3.

¹⁷⁴Ibid. – P. 4–5. Пор. тезу Роберта Гайдена, що «геноцид був знаряддям побудови низки національних держав, які є шанованими членами світової спільноти»: Hayden R. M. Schindler's Fate: Genocide, Ethnic Cleansing, and Population Transfers // Slavic Review. – 1996. – Vol. 55. – №. 4. – P. 732.

¹⁷⁵Ibid. – P. 11.

Провокативне пов'язання вбивчих чисток з модернізацією спричинило серйозні дискусії. Критики побудови Манна звернули увагу, що він надто спрощено описує класи та етнічні групи як сталі та замкнені в собі спільноти; наголошували, що книжку коректніше (і, відповідно, менш сенсаційно) слід було б назвати «Темний бік процесу демократизації» (з чим Манн погодився). Зазначалося також, що автор приділив невинувато мало уваги комуністичним злочинам (з чим Манн не погодився, він стверджував, що комунізму етнічні чистки радше не були властиві)¹⁷⁶.

Норман Наймарк наголошує на зв'язку етнічних чисток з модерністю та модерним расовим націоналізмом, а також на тому, що некоректно приписувати якійсь окремій нації особливу культурно-історичну схильність до подібних дій¹⁷⁷.

Зв'язок модерності з гомогенізацією справді вражає. Ще у 1915 році швейцарський етнограф Георг Монтандон писав, що «природні» кордони мають встановлюватися за етнічним критерієм, а меншини, які опиняться у складі більших держав, мають бути «масово переселені», що надасть їм змогу возз'єднатися з власною групою. Постульоване американським президентом Вудро Вілсоном «право націй на самовизначення» стало одним з публічних формулювань ідей, що ними була насичена атмосфера часу. У листопаді 1913 року Османська імперія та Болгарія уклали перший в історії договір про «добровільний

¹⁷⁶ Див.: *Debate on Michael Mann's «The Dark Side of Democracy»* // *Nations and Nationalism*. – 2006. – Vol. 12. – №. 3. – P. 389–411; *Review Forum: Michael Mann's «The Dark Side of Democracy»* // *Journal of Genocide Research*. – 2006. – Vol. 8 (4). – P. 473–490.

¹⁷⁷ *Naimark N. Fires of Hatred*. – P. 6–7, 16.

обмін населенням». На цей прецедент у 1923 році погодився турецький уряд під час укладення Лозаннської угоди. Угода передбачала «примусове переселення» греків з Туреччини та турків з Греції, а насправді юридично легітимізувала вигнання сотень тисяч греків з Анатолії, яке вже відбувалося.

У повоєнній Європі лідер комуністичної Польщі Владислав Гомулка заявив: «Ми маємо вигнати усіх німців, адже країни будуються на національних, а не багатонаціональних засадах». Британський прем'єр Вінстон Черчилль і чехословацький лідер Едвард Бенеш виправдовували масове вигнання німців з повоєнної Чехословаччини і Польщі, посилаючись на Лозаннську угоду. Вже у 90–ті роки про «успішний досвід» Лозанни говорив президент Хорватії Франьо Туджман, наголошуючи, що завдяки тим обмінам населення «Туреччина створила передумови для свого розвитку як національна держава»¹⁷⁸.

На тлі триумфального поступу в міжнародному публічному обігу пролунали і поодинокі голоси щодо недоречності та пізнавальних обмеженостей концепту «етнічної чистки». За словами Мартіна Шоу, це означення «напівгеноцидального насильства» є евфемістичним терміном, що нерідко приховує прагнення інтелектуального чи політичного невтручання¹⁷⁹. Дослідник наголошує, що поширення цього поняття є наслідком загального прийняття вузького розуміння геноциду в категоріях суто фізичного насильства. Натомість для нього геноцид – це не просто одна з форм насильства проти цивіль-

¹⁷⁸Усі приклади наведено за: *Naimark N. Fires of Hatred.* – P. 18, 43, 54, 124, 171.

¹⁷⁹*Shaw M. What is Genocide?* – P. 37.

них груп населення, але загальні рамки розуміння цього насильства¹⁸⁰. Запитання Шоу: «Чи можливо здійснити переміщення населення у негеноцидальний спосіб?» – спонукає до роздумів. Як і його пристрасний наголос на важливості не відокремлення різних досліджуваних феноменів за допомогою все нових і нових термінів, а вивчення їх взаємозв'язку.

Шоу закликає замість того, щоб продукувати нові додаткові терміни на кшталт «етноцид»¹⁸¹, «ґендерцид»¹⁸², «політицид», «класицид» і «урбцид»¹⁸³, говорити про етнічні, ґендерні,

¹⁸⁰Shaw M. What is Genocide? – P. 63.

¹⁸¹За формулюванням ЮНЕСКО (1981 р.): «Етноцид означає, що етнічній групі відмовляють у праві користування, розвитку й поширення її культури і мови... Ми проголошуємо, що етноцид, себто культурний геноцид, є порушенням міжнародного права, що дорівнює геноцидові, засудженому Конвенцією ООН...». Цит. за: Shaw M. Op. cit. – P. 65. Ізраель Чарні визначає «етноцид» як різновид «культурного геноциду»: «Свідоме нищення культури інших людей, що не обов'язково передбачає їх фізичне знищення»: Charny I. W. Toward a Generic Definition of Genocide // Genocide. Conceptual and Historical Dimensions. – P. 77.

¹⁸²Термін авторства Мері Ен Ворен на позначення «зумисної екстермінації осіб за ознакою статі»: Warren M. A. Gendercide: The Implications of Sex Selection. – Totowa, 1985. – P. 22. Найпромовистішою тут є політика нацистської Німеччини на знищення гомосексуалістів. Водночас численні приклади, зокрема з колишньої Югославії, коли згвалтування та інші приниження жінок набули особливо масового характеру, доречно розглядати в контексті властивого націоналізмові трактування жінки як біологічного і культурного носія майбутнього нації. Докл. див.: Naimark N. Fires of Hatred. – P. 195–198.

¹⁸³Йдеться про свідому настанову на нищення міст і міських мешканців. Про ідеалізацію сільського життя і господарювання та нищення міської культури нацистами, червоними кхмерами в Камбоджі та іншими геноцидальними режимами див.: Kiernan B. Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes from Armenia to East Timor // The Spectre of Genocide. – P. 39–46.

політичні, класові й урбаністичні виміри геноциду¹⁸⁴. Проте, на думку інших науковців, перевагами концепту «етнічна чистка» є «коректне відтворення бачення ситуації виконавцями»¹⁸⁵, а також можливість розмежування та адекватнішої класифікації різних випадків масових злочинів залежно від їхньої мети і розмаху¹⁸⁶. Паралельно з цими важливими дискусіями, категорія «етнічна чистка» надалі вживається досить хаотично для опису найрізноманітніших історичних подій.

Українські сюжети історії «етнічних чисток»

Проблематика Волинських подій 1943 року ввійшла до західної науки практично одночасно з масовим засвоєнням нею категорії «етнічна чистка». Тож застосування цього концепту до нової для історіографії теми відбулося майже автоматично. Цьому, вочевидь, сприяло і те, що таке окреслення масових убивств сприймається академічніше, ніж «Волинська різанина», та яскравіше і менш евфемістично, ніж «Волинська трагедія». Також ці події було одразу вписано до загальноєвропейської тенденції гомогенізації національних територій.

Саме таку концептуалізацію винищення польського населення Волині запропонував Тимоті Снайдер у розлогій статті,

¹⁸⁴Shaw M. What is Genocide? – P. 63–78.

¹⁸⁵Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing // The Journal of Modern History. – 1998. – Vol. 70. – №. 4. – P. 824.

¹⁸⁶Зокрема, запропоновано відрізнити «етнічну чистку» від геноциду в тому, що її виконавці не мають підтримки державного апарату, а жертви можуть чинити збройний опір. Див.: Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – С. 263.

що ґрунтується на широкому й багатомовному корпусі літератури¹⁸⁷. Автор наголосив на «ідеології етнічної гомогенності» ООН, але, на жаль, не показав конкретних механізмів нагнітання ненависті й лише побіжно згадав ширшу проблему ставлення українського цивільного населення до масових убивств. Загалом стаття Снайдера є амбітним вступом до проблеми й узагальненням наявної польської та української літератури, недоступної для більшості західних читачів.

Також у всій складності проблеми і на широкому історіографічному тлі Снайдер описує наступну «етнічну чистку» – акцію «Вісла» – «наймасовіший терористичний захід польського комуністичного режиму за весь час його існування»¹⁸⁸. Він звертає увагу на важливість розрізнення між «Польщею» та польським комуністичним режимом, а також на те, що повоєнні демократичні режими на сході Європи виявили помітну схильність до етнічних чисток, які, до того ж, загалом дістали широку суспільну підтримку¹⁸⁹.

Концептуалізацію Снайдерових суджень здійснено у книжці «Реконструкція націй». Автор експліцитно протиставляє багатокультурну ранньомодерну польсько–литовську Річ Посполиту (з її співіснуванням державних і розмовних мов, літератур і конфесій) модерній нації й модерному націоналізму. Історик висуває провокативну тезу, що лише

¹⁸⁷*Snyder T.* The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing, 1943 // *Past and Present*. – May 2003. – №. 179. – P. 197–234.

¹⁸⁸*Snyder T.* «To Resolve the Ukrainian problem Once and for All»: the Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 // *Journal of Cold War Studies*. – 1999. – Vol. 1. – №. 2. – P. 86–120.

¹⁸⁹*ibid.* – P. 117–118.

організований терор за часів Другої світової війни і перших повоєнних років «остаточно зламав історичну спільноту, в якій могли співіснувати ранньомодерні ідеї нації»¹⁹⁰. Ще провокативнішим є припущення автора, що побоювання щодо створення волинським воєводою Генриком Юзефським «українського П'ємонту» на Волині могли бути однією зі спонук Сталінового рішення про створення штучного голоду 1932–1933 років¹⁹¹.

Також Снайдер наголошує на важливості приписування національності під час повоєнних депортацій, аналізує етнічні чистки як інструмент націоналізації населення і поборення до націоналістичних способів самоідентифікації.

Подібних до Снайдерових висновків доходить автор іншої статті про Волинь 1943 року – Александр Прусин. На його думку, головним елементом революційної боротьби УПА була «етнічна реконструкція України», а, санкціонуючи фізичне винищення ворога, визначеного за етно–національними критеріями, революційна візія та практика ОУН і УПА «цілком відповідали расистській війні, що її нацистська Німеччина про-

¹⁹⁰Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. – New Haven – London, 2003. – P. 2.

¹⁹¹Snyder T. *Sketches from a Secret War. A Polish Artist Mission To Liberate Soviet Ukraine*. – New Haven – London, 2005. Погоджуючись із важливістю врахування міжнародного контексту для розуміння політики Сталіна щодо України, видається, що у даному випадку Снайдер таки вдається до надінтерпретації, яка не знаходить підтвердження в джерелах, на які він покликається. Див.: Bruski J. J. *Wstęp // Hołodomor 1932–1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu / Wybór i oprac. J. J. Bruski*. – Warszawa, 2008. – S. LIII.

вадила на Сході»¹⁹². Головні політичні дивіденди від знищення польської меншини Волині, за Прусином, дістала радянська влада, що ужила його як привід для анексії Західної України як «споконвічних українських земель»¹⁹³.

На маргінесі варто згадати, що в українських наукових і суспільних дебатах термін «етнічна чистка» на окреслення Волинських подій застосовують вельми неохоче. Один з винятків – стаття Андрія Заярнюка, який пише про схильність українських істориків уникати образу виконавця і наголошує на важливості просопографічних студій української поліції та мікроісторії волинських сіл¹⁹⁴. Не менш перспективними видаються усноісторичні та антропологічні дослідження пам'яті про етнічну війну¹⁹⁵.

Ще один важливий виклик для історії «етнічних чисток» – радянська національна політика, що, як відомо, вдавалася до депортацій цілих етнічних груп. Безпосередній стосунок до історії України має передусім депортація кримських татар 1944

¹⁹²*Prusin A. Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine: the OUN–UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943–1944 // Ethnic Cleansing in Twentieth–Century Europe / Ed. by S. Béla Várdy, T. Hunt Tooley. – New York, 2003. – P. 535.*

¹⁹³*Ibid.* – P. 533.

¹⁹⁴Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині...

¹⁹⁵Прикладом таких розвідок можуть бути здійснені в селі Команча (на території Польщі) польові студії Рози Леман: *Lehmann R. Ethno–nationalism and the Socialist Heritage: the Case of the Lemkos in Poland // Focaal. – 1999. – №. 33. – P. 59–73; Lehmann R. State, Church, and Local Response: the Fall and Rise of a Greek–Catholic Parish // Religion and Politics: East–West Contrasts from Contemporary Europe / Ed. by T. Inglis, Z. Mach, R. Mazanek. Dublin, 2000. – P. 93–112.*

року, яка, подібно до депортацій інших народів, звинувачених у колективній «зраді Батьківщини» та «колаборації з фашистами», охопила всіх без винятку представників цього етносу (також заслужених державних службовців, Героїв Радянського Союзу чи працівників НКВС). Ця тема зовсім недавно здобула певного висвітлення в англomовній історіографії¹⁹⁶ й надалі чекає концептуального узагальнення.

Аналіз расових, націоналістичних компонентів радянської політики ускладнює вже та обставина, що практика расової політики контрастувала з повною відсутністю висловленої расової ідеології¹⁹⁷. Зосереджуючись на довоєнній радянській національній політиці, Тері Мартин висловив цікаві міркування з приводу парадоксу співіснування у Сталіновій політиці націотворення і націонищення. Автор пропонує кілька відповідей на надзвичайно важливе запитання: чому Радянський Союз, не прагнучи перетворитися на етнічно гомогенну національну державу, таки вдавався до етнічних чисток?¹⁹⁸

По-перше, говорить Мартин, починаючи з 20-х років, радянська влада підтримувала політику створення максимально етнічно однорідних сільськогосподарських регіонів, що част-

¹⁹⁶*Williams B. G.* The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars // *Journal of Contemporary History*. – 2002. – Vol. 37 (3). – P. 323–347; *Williams B. G.* Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars // *Journal of Genocide Research*. – 2002. – Vol. 4 (3). – P. 357–373.

¹⁹⁷Пор.: *Weitz E. D.* Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges // *Slavic Review*. – 2002. – Vol. 61. – №. 1. – P. 1–29.

¹⁹⁸*Martin T.* The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. – P. 824.

ково було відповіддю на силу національних рухів, частково – візією перехідного етапу (етапу цілковитого національного визволення) до стадії справжнього «інтернаціонального братерства трудящих». По–друге, режим використав поширені настрої етнічної ворожості до корейців, поляків, німців, фінів. Депортуючи ці групи, влада прагнула здобути підтримку більшості населення, і водночас заспокоювала себе, зменшуючи загрозу «закордонних впливів», які здавалися особливо небезпечними у середовищі прикордонних етнічних спільнот, котрі могли сподіватися на підтримку від сусідніх, зазвичай антирадянськи налаштованих країн. По–третє, до початку 30–х років СРСР сам активно і досить успішно послуговувався «принципом П'ємонту», прагнучи переконати, передусім українців і білорусів на теренах Польщі, що справжнє втілення їхніх національних і соціальних прав можливе лише в складі Радянського Союзу. Проте згодом уряд почав усвідомлювати і можливі зворотні наслідки надкордонних етнічних зв'язків.

При цьому Мартин наголошує, що саме «радянська», а не «російська», ксенофобія викликала урядову практику етнічних чисток, порушуючи надзвичайно складне питання розподілу відповідальності за комуністичні злочини між наступниками СРСР.

Інтелектуальні виклики студій геноциду

Тематика геноциду, мабуть, як жодна інша, вимагає відповідального і чесного ставлення до інтелектуальної праці. Навіть більше, вона є дослідницьким полем, в якому праця історика набуває особливого морального виміру і потребує виняткової чутливості до загрози ототожнення проблеми при-

роди геноциду з національною приналежністю його виконавців чи жертв. Кожен випадок геноциду має загальнолюдський і водночас завжди конкретний вимір. Роберт Мелсон висловив це так: «здатність вчинити геноцид не зводиться до однієї культури чи нації, а є внутрішньою потенцією людської природи»¹⁹⁹.

Геноцид – надалі глибоко дискусійний термін, занурений у суспільні, юридичні, геополітичні дебати. Його застосування щодо того чи іншого випадку масового насильства передбачає максимально повне відтворення всієї складності соціально–культурних взаємин. Пишучи про геноцид, історик не може самоусунути від дебатів про віктимізацію і колективну провину чи спокуту, що пронизують сучасну політичну культуру. Також він мусить рефлексувати з приводу власної національної приналежності й оціночного потенціалу самої мови, якою послуговується наука (згадаймо хоча б вислови на кшталт «етнічна територія» чи «автохтонне населення»), та схильності говорити про нації як природних акторів у театрі історії²⁰⁰ (властивої далеко не тільки східноєвропейським інтелектуалам – досить згадати поширеність категорії «польського антисемітизму» чи типове для англосовітської історіографії окреслення радянських в'язнів війни як «росіян»). Не зайве згадати і про те, що модерні держави, нерідко відповідальні за геноцид, інструменталізують пам'ять про нього, зображаючи «своїх» жертвами, а «чужих» – виконавцями, ведуть війну пам'яті так само, як раніше вели війну націй.

¹⁹⁹Melson R. Revolution and Genocide... – P. XIX–XX.

²⁰⁰Пор.: Заярнюк А. Вказ. праця. – С. 285.

Тяжіння мислення до нормативної класифікації (з усіма неминучими спрощеннями, що впливатимуть з цього) стосується не лише національних поділів. Не меншим викликом видається потреба проблематизації й ускладнення класичного тричленного образу дійових осіб будь-якого геноциду: жертви – виконавці – сторонні (victims – perpetrators – bystanders), так, ніби роль кожної людини в історії заздалегідь визначена у сценарії розвитку подій і не підлягає змінам.

Ще одна проблема – тематичні диспропорції. Брак достатньої кількості досліджень з певної теми зовсім не означає відсутності певних історичних явищ, мотивацій чи вчинків. Тематичні пріоритети історіографії також не завжди відображають реальні історичні пропорції тих чи інших подій.

Осібна велика проблема – чутливість до стратегій заперечення чи релятивізації геноцидів і безпосередньо пов'язане з цим питання навчання історії геноцидів, спроможність нашої мови і нашої системи освіти донести страхіття газових камер, вбивства сусідів, почуття страху, депортацій так, щоб це розвивало емпатію і відповідальність, давало усвідомлення загроз, закладених у людській природі, сучасній державі та засобах масової комунікації.

Як західні гуманітарії заговорили українською

Ще наприкінці 80–х років в українських історичних публікаціях було годі знайти поняття «дискурс», «деконструкція», «уявлені спільноти», «етнічні чистки», «гранд–наратив», а про «націоналізм» чи «пам'ять» писали відповідно до адаптованого під радянські реалії набору максимально наближених до пропаганди кліше, окреслюваних «вершиною науковості» та «єдиновірним вченням» – марксизмом–ленінізмом.

На початку 90–х років гуманітарні науки на пострадянському просторі стрімко «звільнилися» від донедавна обов'язкової та позірно неунікненної «марксистсько–ленінської методології». Раптово опинившись у ситуації безпосереднього контакту зі світовою науковою спільнотою, яка була водночас ситуацією творення нових незалежних держав на основі колишніх радянських республік, гуманітарії мусили терміново перебудуватися та опанувати нову термінологію та стилістику.

Як радянські історики пристосувалися до пострадянської мови і як вони пристосували цю мову до себе? Як класики гуманітаристики заговорили українською? У цьому розділі пропонуємо поміркувати над проблемами мови науки, чинників її творення та розвитку, природи інтелектуальної моди, характеру сприйняття нових ідей і термінів.

Особливу увагу приділено перекладам та їхній ролі в полі нової культури. При цьому, ми виходимо з того, що інтеграція нових, запозичених інтелектуальних конструктів – це завжди процес інтерналізації, «одомашнення» у певному, щоразу унікальному, соціальному контексті.

Йтиметься про «одомашнення» кількох підставових понять західної гуманітаристики в українському історіографічному полі. Одразу зазначу, що при цьому не ставимо собі за мету зробити цілісний опис історіографічних дискусій²⁰¹. Зрозуміло, що вибір понять, які розглядатимуться, досить довільний та відбиває, насамперед, читацький досвід автора. Ще промовистіше про досвіди автора свідчатиме добір ілюстративного матеріалу, цитат. За їх допомогою спробуємо описати стилістичні мімікрії, спроби дискусій навколо нових понять та напрямів мислення, показати процес творення нових смислів, відобразити елементи міждисциплінарних впливів.

Радянські спадщини пострадянської української історіографії

На початку 90-х років канадський історик Орест Субтельний порадив українським колегам не поспішати відмовлятися від марксистської методології²⁰². Рациональне зерно цієї поради полягало у тому, що передумовою сприйняття будь-якої нової моделі дослідження є наявні культурні ресурси та під-

²⁰¹ Найповніший та найпроникливіший такий опис запропоновано у: *Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość. Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991 – 2004.* – Warszawa, 2008.

²⁰² *Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies.* – 1993. – Vol. 18. – No. 1–2. – P. 42.

ходи, якими гуманітарії вже вміють користуватися. Субтельний окреслив перспективи творчого застосування марксизму, але недооцінив суто мітингове його сприйняття лівовою часткою представників фаху. Зовнішня емансипація професії від марксизму–ленінізму відбулася нечувано легко. Усі страхиття і неподобства радянського часу були списані на тиск згори та партійний примус.

Репресивний потенціал всередині історичної науки був поспішно сублімований. Тема про історіографію, яка є складником радянської політичної системи, не тільки жертвою, а й частиною репресивного ладу, одразу потрапила до розряду особливо небажаних. Тоталітарна парадигма виявилася напрочуд зручною для заперечення навіть гадки про люстрацію фаху та для ствердження морального права на амнезію – більшість істориків просто відкинули власні заідеологізовані тексти, нерідко видруковані дослівно кілька місяців тому, і захопилися писати тексти нові, інакше заідеологізовані.

Початок 90–х років минув під знаком відкриття «національної історії». З другої половини 90–х років українська історіографія дедалі більше фрагментується. Незначна частка українських істориків стають повноцінними членами міжнародної фахової спільноти; більшість представників професії тішать себе ілюзіями самодостатності. Посттоталітарний плюралізм і відсутність повноцінного академічного середовища підсилюють тенденції до тематичної та нерідко світоглядної ізоляції регіональних і тематичних осередків. Виникає ситуація, коли абсолютну більшість представників професії об'єднують хіба що вимоги ВАКУ до оформлення дисертаційних робіт та

університетське право. Це помножується на інфраструктурні проблеми: незадовільну комплектацію бібліотек, незнання іноземних мов, бюрократизацію освітнього та наукового процесу, брак рівного доступу до інформації про наукові проекти тощо. За таких умов контроль за якістю наукової продукції та дослідницької етики стає питанням індивідуального вибору кожного історика. Наслідком такої ситуації є принизливе і дивовижне сусідство статей у наукових збірниках чи журналах, поширення практик плагіату, кволість культури дискусії.

Україна перекладів

За радянських часів наукового перекладу українською мовою не існувало. Маркса та Енгельса (за винятком нетривалої доби «українізації») перекладали українською з російської, як і Леніна. Втім, існувала потужна школа художнього перекладу, що стала одним з нечисленних притулків для критично налаштованих національних інтелектуалів. Найкращі українські перекладачі перебували в свідомій опозиції до радянської мовної політики 50–70-х років, спрямованої на «наближення» української мови до російської²⁰³. Саме художні переклади періодично ставали об'єктом нападів номенклатурних мовознавців та партійних чиновників за «нездорову тенденцію до засмічення мови застарілими словами і діалектизмами» та

²⁰³ Серед елементів цього «наближення» – списки заборонених слів в усіх редакціях, заборона літери г, виправлення мови класиків української літератури (Як приклад див. матеріали про підготовку до друку зібрання творів Івана Франка: *Пшеничний Є., Трегуб М.* Від 25-ти до 100-томовика Івана Франка (Текстологічні причинки) // Франкознавчі студії. Зб. наук. праць. – Дрогобич, 2007. – Т. 4. – С. 486–572.)

«незрозумілість» текстів простим читачам з народу²⁰⁴. Після постання незалежної України саме фахівці з художнього перекладу стали перекладачами наукових текстів. Згодом до них приєдналися окремі (передусім, молоді) науковці, що добре опанували мови.

Радянська система гуманітарної освіти не заохочувала знання іноземних мов. За радянських часів, окрім вельми нечисленних і жорстко тематично обмежених перекладів російською, історик мав змогу дізнатися про доробок зарубіжних колег з реферативних збірників Інституту наукової інформації в Москві або поодиноких неспотворених цитат у книжках з критикою «буржуазних фальсифікацій». Тому більшість пострадянських істориків могла знайомитися з світовою науковою думкою тільки за посередництва перекладів. Це спричинило ситуацію своєрідного диктату перекладів, коли від рішення видавництва та спонсорських організацій залежало коло читання і, відповідно, коло думання гуманітаріїв за ситуації відчутної спраги нових ідей.

Поки історики «перебудовувалися», єдиним конкурентом перекладів стали перевидання пам'яток історичної думки ХІХ – першої половини ХХ століть. Зазвичай, ці тексти виходили друком без відповідних коментарів та виправлень помилок, і, тим самим, ретранслявали стилістику і політичну лексику чи то міжвоєнної доби, чи то «холодної війни». Така форма подання «українського національного наративу» неабияк посприяла творенню «постколоніальної» риторики.

²⁰⁴Приклади див. у документах, зібраних в книзі: *Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду* / За ред. Л. Масенко. – К., 2005.

Альтернативою стала перекладена з англійської «Історія України» Ореста Субтельного – справжній інтелектуальний бестселер початку 90–х. Субтельний запропонував талановиту візію національної історії, викладену нейтральною мовою, відкриту до дискусій та найновіших пізнавальних категорій. Через це виникли зрозумілі труднощі перекладу, які здебільшого були розв’язані шляхом пристосування мови канадського історика до читацьких очікувань пострадянського інтелігента.

Знайомство українських гуманітаріїв з сучасними теоретичними побудовами (і, відповідно, сучасною науковою мовою) відбувалося, передусім, через переклади кращих праць закордонних українців. Українські перекладні видання досліджень Григорія Грабовича, Бориса Гудзяка, Зенона Когута, Богдана Кравченка, Юрія Луцького, Омеляна Пріцака, Юрія Шевельова, Ігоря Шевченка, Романа Шпорлюка мали надзвичайний вплив²⁰⁵. Справжній успіх та найширше цитування здобули двотомові есеї Івана Лисяка–Рудницького, видані у 1994 році. Перекладачами та упорядниками цих книжок попервах нерідко були найкращі представники но-

²⁰⁵ *Грабович Г.* Поет як міфотворець. – К., 1992, 1998; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К., 1996; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997; *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998; *Пріцак О.* Походження Русі. – Т. 1. – К., 1997; *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. – Львів, 2001; *Шевельов Ю.* Історична фонологія української мови. – Харків, 2002; *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста. – К., 1998. Усі ці книжки були перекладені з англійської мови.

вого покоління українських гуманітаріїв – Соломія Павличко, Георгій Касьянов, Ярослав Грицак. Рівень перекладів час-то надскладних текстів був різний – від дуже кволого «Походження Русі» Прицака до блискучої «Історичної фонології» Шевельова.

У перекладі праць зі світової історії українські видавництва спочатку швидше йшли за модою і попитом, аніж формували його. Українські переклади «Дослідження історії» Арнолда Дж. Тойнбі чи «Протестантської етики та духу капіталізму» Макса Вебера (обидві книжки надруковані у 1994 році) були реакцією на загальне захоплення цими теоретиками, уже добре знаними з російських перекладів та численних переказів. Лакуни в світовій історії мали заповнити видання історії Османської імперії Галіла Іналджика²⁰⁶, «Історії Візантії» Георга Острогорського²⁰⁷. Визначними подіями стали переклади синтези «Історії Європи» Нормана Дейвіса²⁰⁸ та однієї з найважливіших монографій з історії Російської імперії «Росія як поліетнічна імперія» Андреаса Каппелера²⁰⁹.

Надзвичайно важливий проект видання праць творця Begriffsgeschichte Райнгарта Козеллека був істотно підваже-

²⁰⁶Іналджик Г. Османська імперія. 1300–1600. – К., 1998. На цій книзі переклад сучасних сходознавчих досліджень було фактично загальмовано.

²⁰⁷Виданий без жодної наукової редакції й сповнений помилок переклад праці Острогорського став предметом розгляду у спеціальній статті: Домановський А. Три видання або особливості наукового перекладу (Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. А. Онишка. – Львів, 2002) // Схід–Захід: Історико–культурологічний збірник. – Харків, 2004. – Вип. 6. – С. 171–198.

²⁰⁸Дейвіс Н. Історія Європи. – К., 2000.

²⁰⁹Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005.

ний якістю перекладеного тексту, який фактично не мав наукового редактора²¹⁰.

Попри істотну еволюцію, український ринок перекладів гуманітарної літератури має низку сталих рис.

– *Переважає дотаційний характер перекладних проєктів (особливо на початку 90-х років, коли практично всі найпомітніші переклади були можливі завдяки підтримці Міжнародного фонду «Відродження», що дотепер має спеціальну програму фінансування перекладів) з тенденцією до поступового розширення кола грантодавців.*

– *Надзвичайно нерівна якість перекладів як відбиття браку традиції та загального стану глибокої кризи стандартів науки. Поширена практика перекладу складних і специфічних наукових текстів перекладачами – нефахівцями з даної царини за повної відсутності чи суто формального наукового редагування.*

– *Регіональна асиметрія – тенденція до зосередженості якісних перекладів гуманітарної літератури у кількох видавництвах Києва, Львова і Харкова.*

– *Мовна асиметрія під оглядом кількості та якості перекладів. На тлі тенденції до збільшення перекладів з польської та німецької мов, сучасні французька та німецька гуманітарні науки представлені надалі вельми слабо і вибірково.*

²¹⁰У перекладі першої книжки Козеллека це видно вже в тому, що згадувана автором тричі дуже проста цитата Лоренці фон Штайна подається в перекладі щоразу інакше! Див.: *Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу.* – К., 2005. – С. 94, 102, 161. У другій книзі в покажчику географічних назв та імен знаходимо «Антихриста», «Тріумфальну арку» (при чому, на літеру А як «Арк де Тріумф»), «Гітлерюгенд», «Еріка Гобсбома», «Дионісія Екзігія», «Філіппа Меланчтона»: *Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії.* – К., 2006. – С. 413–424. Ця поразка тим прикріша, що йдеться про праці важливого теоретика німецької історіографії, яких наразі не видано російською.

– *Переважання українознавчої тематики в доборі книжок для перекладання.*

– *Поступове формування українського книжкового ринку з тенденцією до зменшення впливів наукової літератури, виданої в Росії, яка втім надалі справляє набагато сильніший вплив і доступніша, ніж література, видана в Польщі чи інших західних країнах.*

«Ментальність»

Серед перших претендентів на заповнення пострадянського методологічного вакууму були ідеї французької школи «Анналів», порівняно добре знаної в Радянському Союзі завдяки перекладу «Апології історії» Марка Блока (1973 р.), а також книжкам Арона Гуревича та Юрія Афанасьєва²¹¹. У 1989 році в Москві почав виходити журнал «Одиссей», у 1991 році російською мовою вийшли «Бої за історію» Люсьєна Февра, рік пізніше – «Цивілізація середньовікового Запада» Жака Ле Гоффа (обидві книжки зі змістовними вступними статтями Арона Гуревича). Українські переклади з'явилися набагато пізніше і також мали радше констативний, ніж революційний характер (вже не кажучи про відсутність належних передмов та коментарів)²¹².

З модою на французьку теорію до пострадянського простору увійшло слово «ментальність», яке стрімко опанувало не лише науковий простір, а й масову культуру і політику. В Укра-

²¹¹Афанасьев Ю. Н. Историзм против эклектики: Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. – М., 1980; Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М., 1991 та ін.

²¹²Блок М. Феодальне суспільство. – К., 2001; Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. – Львів, 2007.

їні «ментальність» вживається не лише як науковоподібний заміник слів «світогляд», «світобачення», «спосіб мислення», а й як «національний дух», «національна ідея», «психіка», «суспільна психологія» тощо. Зазвичай, вживання цього слова не передбачало жодних методологічних змін, але мало справляти враження легкості оперування сучасним апаратом. Поява слова «ментальність» ніби осучаснювало текст і методологізувало його самою своєю присутністю. Тут допомагала новизна терміну, його відсутність в словнику радянської науки, а також далася взнаки спокуса трактувати його як безвідмовний пояснювальний ключ до всього. Наприклад, усі історичні проблеми та специфіку України можна було проголосити наслідком впливу «жіночого начала української психічної структури»²¹³.

Якщо Жак Ле Гофф дав найпростіше визначення «ментальності» історичного індивіда як те спільне, що він поділяє з іншими людьми свого часу, то український автор трактує «ментальність» як «центральний аспект історії, який охоплює усі сфери життя»²¹⁴.

Поняття «ментальності» стало предметом спеціальної міждисциплінарної дискусії, яка, на щастя, була зафіксована на папері²¹⁵. Зокрема, Вадим Скуратівський висловився проти «мовної капітуляції» української гуманітаристики перед

²¹³Колесник І. Культурний код української історії // Грані. – 1999. – № 6–8. – С. 14.

²¹⁴Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С. 45.

²¹⁵Поняття ментальності у суспільних науках // Генеза. – 1995. – № 1(3). – С. 8–13.

новомодною термінологією і доречно наголосив на присутності в «ментальності» «лексичного відлуння московського слововжитку». Інші учасники обговорення були налаштовані до неологізму прихильніше. Леонід Шкляр відчув у терміні «потужний евристичний зміст», а Сергій Грабовський – зручність заміни трьох–чотирьох неточних понять одним нейтральнішим.

«Націоналізм/модернізація/міф»

У пострадянській українській історіографії «нація» заступила собою «клас» як підставова категорія історичного процесу. Один з «провідних» українських радянських (а, згодом, пострадянських) істориків Віталій Сарбей висловився про цю заміну так: «Замість доволі розмитого поняття класу варто спиратися на конкретне, реальне: етнос, нація, бо саме ці поняття й означають народ»²¹⁶.

Наслідуючи Михайла Грушевського та діаспорну історіографію (зокрема, приступні від початку 90–х років статті Івана Лисяка–Рудницького та Романа Шпорлюка), українські історики почали писати про «українське національне відродження». Закладене в цій метафорі уявлення про іманентність нації та її послідовні «відродження» спочатку не викликало особливого спротиву навіть у модерністів. У одному реченні могли мирно (і без лапок) співіснувати «українське національне відродження» і «формування модерної української нації». Згодом Георгій Касьянов наголосив на умовності та ідеологічних конотаціях

²¹⁶Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. – 1995. – № 2. – С. 8.

терміна «українське національне відродження» і запропонував замінити його поняттям «націотворення»²¹⁷.

Книжка, в якій Касьянов висловив цю тезу – «Теорії нації та націоналізму» (1999 р.), – справила чи не визначальний вплив на українську дискусію, що саме набирала обертів. Однієї з її ключових ідей була «нормалізація» категорії націоналізм, розкриття її аналітичного потенціалу як антитеза до пропагандистського радянського слововжитку. Водночас, поширені вказівки на «нейтральність» цього поняття в англійській мові, вживалися і для легітимізації слова «націоналізм» у політичному та суспільному полі. Попри певні успіхи в цьому напрямі, «націоналізм» у масовому сприйнятті не позбувся пейоративних конотацій та асоціацій з етнічною ексклюзивністю.

Щодо теорій націоналізму, то праці українських трансляторів основних західних концепцій справили більший вплив за переклади «першоджерел». Основні тези і терміни «Уявлених спільнот» Бенедикта Андерсона (український переклад – 2001 р.), «Націй та націоналізму» Ернеста Геллнера (2003 р.), «Винайдення традиції» Ерика Гобсбаума (2005 р.) українські історики добре засвоїли до появи цих праць українською мовою завдяки уже згаданим публікаціям Ярослава Грицака, Оксани Забужко, Георгія Касьянова, Миколи Рябчука.

Через ту саму обставину відсутність українського перекладу праць Мірослава Гроха аж ніяк не завадила активному ужиткові його схеми трьох фаз націотворення. Самостійне значення мали хіба що видана ще у 1994 році «Національна

²¹⁷Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 295.

ідентичність» Ентоні Сміта та антологія «Націоналізм» (2000 р.) за редакцією Олега Проценка та Василя Лісового.

Українська дискусія про нації була водночас і дискусією про модернізацію. Традиційна антитеза «українське» – «модерне» додавала цій дискусії особливого шарму, тим більше, що слово «модерний» (відсутнє в мові радянської науки) легко і безболісно увійшло до пострадянського українського слововжитку.

За висловом Ярослава Грицака, «застосування модернізаційних теорій виводить українську історіографію на саме вістря суперечок, які точаться у сучасній світовій науці»²¹⁸. Серед розмаїтих визначень модернізації українські історики найбільшу увагу приділили проблемі зв'язку модернізації й націєтворення, яка у західній історіографії мала відчутний присмак орієнтації Сходу Європи та ствердження вторинності його розвитку. Поразка української революції 1917–1921 років навіть у шкільних підручниках пояснювалася не-українським характером міста. Щодо природи радянської влади в Україні, то одним з найважливіших аспектів стала оцінка радянської урбанізації та індустріалізації.

Важливим кроком до української критики модернізаційних теорій стала теза Ярослава Грицака, що «українці залишилися (виділено мною – А. П.) українцями не завдяки модернізації, а всупереч їй»²¹⁹. Звідси був один крок до імплементації на

²¹⁸Грицак Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матеріалів конференцій. – Львів, 1999. – С. 115.

²¹⁹Там само. – С. 123.

українському ґрунті ідеї множинності модерностей (multiple modernities). Той таки Грицак згодом писав про брак універсальних критеріїв модерності, про перенесення наголосу з об'єктивних критеріїв на суб'єктивне сприйняття факту змін. Історик запропонував вважати «модерним суспільством» таке, яке свідоме швидких змін, що відбуваються, та яке оцінює їх позитивно²²⁰.

У цих тезах відчутний відгомін критики модернізаційної теорії в західній історіографії, сумнівів щодо її універсальних та еволюційних інтерпретацій, усвідомлення внутрішньої протирічності модернізації, яка об'єднує процеси, що здаються антагоністичними, та призводить до різних результатів залежно від соціальних контекстів²²¹.

Сприйняття модернізаційних теорій нації передбачало розгляд природи сакральних постатей та категорії «національного міфу». Останнє поняття викликало либонь найзапеклішу (і, водночас, найнепродуктивнішу) суперечку, в якій цікавим виявився також міждисциплінарний аспект.

Книжка Григорія Грабовича «Шевченко як міфотворець» у перекладі Соломії Павличко вже самою назвою була запрограмована на інтелектуальний скандал, адже кидала виклик звичній для радянського мислення опозиції «міфічне» – «правдиве». Для одних вона стала виявом космополітичного іконоборства та зазіхання на святині, для інших – очікуваним

²²⁰Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота. – К., 2006. – С. 16.

²²¹Див.: van der Loo H., van Reijen W. Modernisierung. Projekt und Paradox. – München, 1997.

ковтком свіжого повітря, взірцем наукової сміливості та альтернативою до офіційного літературознавства.

Припускаємо, що українські видавці книжки Грабовича свідомо провокували профанне розуміння «міфу»²²². Хоча Грабович на початку праці зазначав, що його цікавитиме міф як «багатолінійна оповідь, з якої складається послідовна і закрита символічна система», і визнавав методологічну приналежність своєї студії до структуралістсько-антропологічний підходу Клода Леві-Стросса і Віктора Тернера²²³. Ті, що сприйняли інтелектуальну провокацію надто буквально, атакували автора не за запропоновані ним підходи і висновки, але за «загальний настрій» книжки, який для них був зрозумілий вже з самої назви²²⁴.

²²²Як продовження гри на патріархальних пострадянських сентиментах можна розглядати й назву та навіть оформлення книжки Оксани Забужко, яка запропонувала поставити Шевченка до ряду «письменників-творців національно-консолідуючого авторського міфу»: *Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу.* – К., 1997. Попри те, що Забужко досить гостро критикувала окремі положення Грабовича, в текстах «захисників святинь» обидві праці про «Шевченків міф» згадуються через кому і проголошуються «вulgарним неоміфологізмом». Див., напр.: *Іванишин П. Національно-екзистенціальна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти).* – Дрогобич, 2005.

²²³*Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка.* – К., 1998.. – С. 63.

²²⁴Чудова ілюстрація: *Дзира Я. Поетичне слово генія: історична основа чи міфологічне тло? // Літературна Україна.* – 1996. – 23 травня. – № 20–21. – С. 4 і відповідь: *Павличко С. Чи потребує захисту Шевченко? // Літературна Україна.* – 1996. – 18 липня. – № 24. – С. 8.

«Постмодернізм»

Теза про кризу історичної науки на початку 90-х років належала до правил доброго тону. Здебільшого «криза» ототожнювалася із закритістю архівів, потребою в заповненні «білих плям» та відмовою від найодіозніших термінологічних винаходів радянського часу. Методологічне оновлення часто розглядали як запозичення зовнішніх термінологічних зразків та верифікацію понятійного апарату радянської науки.

У ставленні до кризи можна було зауважити умовний поділ істориків на емпіриків–археографів та теоретиків. Роль теоретиків виконували здебільшого спеціалісти з історіографії. У радянській системі історичної науки історіографія належала до привілейованих галузей, а її теоретичні аспекти були винятковою прерогативою столичних учених. Українська пострадянська історіографічна дискусія, значною мірою, орієнтувалася на російськомовну літературу, чому, звісно, сприяло і слабке знання іноземних мов. Поза російськими (та інколи польськими) перекладами світової теоретичної літератури, українські історіографи могли спиратися на вельми нешироке коло українських перекладів. Серед останніх можна виокремити синтетичні «Енциклопедію постмодернізму» (2003 р.) за редакцією Чарлза Вінквіста та Віктора Тейлора і «Нові перспективи історіописання» (2004 р.) за редакцією Пітера Берка.

Популярні в західній (передусім, американській) гуманітаристиці 70-х років ідеї лінгвістичного повороту (постструктуралізму) в Україні зазвичай окреслювали як «постмодернізм» і почали обговорювати з середини 90-х років. На Заході лінгвістична парадигма, за якою наші репрезентації не відбивають

нічого, крім дискурсивних механізмів, що їх породили, швидко дійшла логічних меж розвитку і виявила свою неспроможність у створенні альтернативних до посилених нею способів упорядкування хаосу. Водночас, постструктуралістська критика неабияк сприяла розумінню пасток і обмежень мовних засобів, зазначила ідеологічні складники «Гранд-наративів».

Українська дискусія відбулася автономно від світової. За відсутності перекладів текстів Франкліна Анкерсмита, Пітера Новіка чи Гайдена Вайта, про вплив російських видань чи польських синтез Єжи Топольського можна говорити хіба що в контексті поодиноких осіб. Утім, це не завадило частині авторів зосередитися на теоретизуванні про постмодерн. Показово, що ці «теоретики» фактично не зауважили чи не єдиної публікації, що пропонувала компетентний вступ до англо- та франкомовної історіографії²²⁵. І це попри те, що вона з'явилася в «головному» фаховому часописі країни – «Українському історичному журналі». Основний масив українських публікацій про постмодернізм були міркуваннями щодо улюблених літературних творів²²⁶, мистецьких явищ чи навіть популярних співаків (зрозуміло, дібраних довільно). Замість чутливості до наративної будови власних текстів вітчизняні «теоретики»

²²⁵Жук С. І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 45–53. Цікаво додати, що подальша наукова кар'єра автора відбулася в американських університетах.

²²⁶Див., напр.: Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна Модерна. – Львів. – Ч. 4–5. – С. 289–317. *Він само*. Основи теорії та методології джерелознавства історії України ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2001.

залюбки послуговувалися декоративною фразеологією, «брак методологізму та концептуалізму в українському історичному дискурсі» пояснювали «типовою рисою слов'яно–української ментальності» – недостатністю абстрактно–спекулятивного філософського мислення²²⁷. Ці тексти були у повному відриві від конкретного матеріалу і мали хіба що естетичну вартість. Причому, невідрефлектована власна мова при самій лише згадці хоч якихось історичних реалій зраджувала неймовірний термінологічний коктейль народницької і радянської марксистської історіографії²²⁸.

І критики, і прихильники «постмодернізму» розуміли це слово від зворотнього, від заперечення, як антитезу «позитивізму», тобто суто описової історії «як воно було насправді» (зазначимо на маргінесі, що уявлення про «суто описову» історію дуже наївне, адже кожен історик, якою б великою не була його нехоть до теоретизування, не вільний від елементів наративної логіки та ідеології в своїх текстах, хоча б тому, що мова науки, як і мова взагалі, завжди контекстуальна й аксіологічно забарвлена).

²²⁷Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 29.

²²⁸Напр.: Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX ст.). – К., 2000. Спочатку покритикувавши Миколу Чубатого за «застарілу» народницьку стилістику, авторка згодом упевнено пише про «вшанування героїчного минулого українського народу» (с. 138) та «світло високої думки», яке «приносив до селянських хат» Григорій Сковорода (с. 141). У тій таки книзі твердиться, що «зростанню самосвідомості українського народу... сприяв доволі високий рівень побутової культури українців» (с. 141).

Українська критика постмодернізму зосередилася не так на рефлексії про природу історичного пізнання, як на найочевидніших (нерідко анекдотичних) рисах «постмодерних» текстів.

Ярослав Дашкевич визначив постмодернізм як «своєрідну інтелектуальну моду, що стала небезпечною для суспільства не лише національним індиферентизмом, але також застосуванням певного безвідповідального способу мислення в політиці та економіці»²²⁹. Для критики Дашкевича властиве неприховане поєднання наукових і політичних мотивів. У науковій частині позиція Дашкевича вельми близька до поглядів Карла Гінзбург'а (його в Україні нерідко вважають представником постмодернізму), який ще у 1986 році підкреслив, що його «глибоко хвилює пошук справжнього смислу» і назвав ідеї Дериди «різновидом дешевого скептицизму..., дешевого нігілізму»²³⁰.

Компромісну позицію, яка дещо послаблювала сцієнтистську візію науки, але не заперечувала її, зайняв автор кількох підручників з сучасної історіографії Леонід Зашкільняк. Він вважає, що

постмодернізм піддав нищівній критиці найслабше місце до модерної та модерної історіографії – світоглядну обмеженість історика–дослідника, який «продукує» історичні знання відповідно до своїх світоглядних і фахових можливостей, лімітованих і на свідомому, і на підсвідомому рівнях.

²²⁹ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. – 1999. – № 1–2. – С. 112.

²³⁰ Ginzburg C.: An Interview // Radical History Review. – 1986. – Vol. 35. – P. 100.

Більше того, він довів неподоланні людські мовно–семантичні обмеження й на рівні складання історичних текстів... Постмодерністи не дали відповідей на кардинальні питання «змісту» і «сенсу» історії, але замінили їх не менш важливими відповідями на питання – «що є історія». Цим відповідям судилося внести сум'яття в голови багатьох фахівців і любителів минулого, які безапеляційно вважали історію «науковою дисципліною» з усіма наслідками, які з цього випливали (аж до передбачення майбутнього!)²³¹.

Відповідь на запитання: чи з'явилися в Україні історичні дослідження, які можна назвати «постмодерністськими»? залежить від визначення «постмодернізму». Досить поширене окреслення цим словом «Нарисів історії України» Наталі Яковенко та Ярослава Грицака видається принаймні поспішним. Хоча б тому, що послідовна оповідь національної історії, запропонована авторами, є зразком талановитого і провокативного, але «гранд–нарративу». Іншими словами, в оцінках «Нарисів» як «постмодерних» постмодернізм був ототожнений з легкістю стилю та вільним оперуванням доробком західної історіографії. Подібним непорозумінням було також оголошення «постмодерними» праць Григорія Грабовича, Соломії Павличко і Оксани Забужко на тій підставі, що вони «заперечують суспільну значущість науки»²³².

²³¹ *Зашкільняк Л.* Інтелектуальна історія: спроба конвергенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 29. Пор.: *Зашкільняк Л.* Методологія історії: Нарис розвитку від давнини до кінця ХХ ст. – Львів, 1998; *Там само.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007.

²³² *Клочек Г.* Проблема Григорія Грабовича: Момент істини // Дзеркало тижня. – 2003. – № 42. – 1–7 листопада.

«Тоталітаризм/геноцид/пам'ять»

Окреслення радянського ладу від 1917 до 1991 років як «тоталітарного» дотепер більшості українських істориків здається чимось самоочевидним. За такого підходу в центрі дослідницької уваги опиняються репресії, а суспільству відводиться роль пасивної жертви системи. Дуже впливова на Заході ревізіоністська течія советології практично неприсутня в українському гуманітарному просторі. Відповідно, незнані її аргументи, як і вагомі заперечення тих, хто доводить, що «теорії тоталітаризму» зарано списувати в архів²³³.

Советологічні праці, що були перекладені українською, переважно експліцитно антирадянські та відтворюють підходи часів «холодної війни». Це стосується, насамперед, зануреної до французьких дебатів, виразно антикомуністичної полемічної праці Франсуа Фюре «Минуле однієї утопії» (українське видання – 2007) та перекладеної 2008 року з французької «Чорної книги комунізму». Остання публікація в Україні наразі не спричинила жодної дискусії, хоча французьке, німецьке, польське видання «Чорної книги» ставали приводом до запеклих інтелектуальних дебатів. Як не виникло наразі дискусії і про межі та можливості порівняння нацизму і комунізму. Найкращим приводом до такої дискусії може стати поширене в діаспорі й перенесене в Україну

²³³ Див., напр.: *Grieder P.* In Defence of Totalitarianism Theory as a Tool of Historical Scholarship // *Totalitarian Movements and Political Religions.* – 2007. – Vol. 8. – №. 3–4. – P. 563–588; *Zaslavsky V.* The Post-Soviet Stage in the Study of Totalitarianism. *New Trends and Methodological Tendencies* // *Russian Social Science Review.* – 2003. – Vol. 44. – №. 5. – P. 4–31.

окреслення Голодомору 1932–1933 років як «українського Голокосту». Уже пролунали перші думки про некоректність і недоречність такої назви²³⁴, але справжнє обговорення проблеми попереду.

Чи не єдиним помітним винятком з тоталітарної парадигми можна вважати переклад монографії Сергія Єкельчика «Імперія пам'яті», в якій автор запропонував погляд на радянську національну політику як «узаємодію між московськими ідеологами, місцевими чиновниками, неросійськими інтелектуалами та їхньою аудиторією»²³⁵. Книжка Єкельчика не просто повернула республіканській бюрократії та інтелігенції статус суб'єктів історії, але зобразила їх «провідними гравцями у формуванні сталінської історичної уяви»²³⁶.

Тематика геноциду увійшла до України не з перекладної літератури, а зі світу поточної політики і була актуалізована послідовними зусиллями Президента Віктора Ющенка щодо міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 років «геноцидом Українського народу». Штучний витвір американо-польського юриста Рафаеля Лемкіна – слово «геноцид», яке з'явилося під час Другої світової війни, на початку XXI століття стало чи не найзапеклішим полем історичної боротьби. В українському контексті окреслення одного з найбільших зло-

²³⁴Кульчицький С. Голодомор в Україні й український Голокост // Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2008. – Вип. 1. – С. 88–98.

²³⁵Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К., 2008. – С. 17.

²³⁶Пор. вдумливу критику цієї та інших тез Єкельчика у рецензії Олії Кислої: *Україна Модерна*. – 2008. – № 2 (13). – С. 309–315.

чинів комуністичної системи – штучного голоду – «геноцидом» з наголосом на його спрямованості проти української нації та українських національних почуттів мало сприяти формуванню національної ідентичності й, насамперед, принциповому виштовхуванні «радянського» за її межі.

Українською мовою досі не перекладено жодного класичного дослідження з царини студій геноциду чи синтетичного вступу до проблематики. Видані у 2000 році есеї Цветана Тодорова «Обличчям до екстремі» та книжка Алена Безансона «Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту» (2007 р.) відкривають лише одну із сторін французької дискусії, але аж ніяк не цілість суперечок.

В українському (як, до речі, й російському, який був безпосередньо зачеплений українськими ініціативами) контексті дискусія про природу Голодомору була політичною і науковою водночас. Абсолютна більшість українських істориків підтримала комеморативні практики держави. Це не означає, що видані в межах ювілейних заходів наукові праці рівноцінні. Одним із здобутків перекладацької справи можна вважати опубліковані у 2007 році в Харкові збірانی й прокоментовані Андреа Граціозі документи італійських дипломатів про голод²³⁷. Італійський дослідник – один із тих західних учених, що обґрунтовують доцільність опису Голодомору як «геноциду». Серед інших (зрештою, дуже нечисленних) західних праць про Голодомор ще на початку 90-х були перекладені «Жни-

²³⁷Граціозі А. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. – Харків, 2007.

ва скорботи» Роберта Конвеста. Водночас, праці з критиками підходу Конвеста залишаються не перекладеними, що істотно збіднює аргументацію українських авторів, які не читають іноземними мовами.

Термін «етнічні чистки» в українському контексті виявився менш бажаним, ніж «геноцид». Вочевидь, тому що в західній літературі він щоразу частіше вживається на окреслення антипольської акції українського підпілля у 1943 році, що її більшість українських авторів воліє називати евфемізмом «Волинська трагедія».

Українська дискусія про антипольську акцію українського націоналістичного підпілля на Волині у 1943 році була значною мірою спровокована польськими державними та суспільними ініціативами відзначення 60-річчя цих подій. Її докладний аналіз не входить до мети цього розділу²³⁸. Відзначимо тільки, що українські автори віддавали перевагу окресленню «Волинська трагедія» та формулі «Прощаємо і просимо вибачення», що відповідає європейським стратегіям «примирення пам'яті». Цікаво, що в публічних виступах політиків «етнічна чистка» з'явилася тільки в тексті одіозного глави Адміністрації Президента Віктора Медведчука²³⁹. З фахових істориків про Волинь як «етнічну чистку» писав Андрій

²³⁸Найповніший виклад і аналіз цієї дискусії див. у: *Berdychowska B. Ukraina wobec Wołynia // Zeszyty Historyczne. Paryż, – 2003. – Т. 146. – S. 65–104.* Найважливіші польські публікації зібрано у: *Wołyni 1943–2008. Pojednanie: Zbiór artykułów publikowanych w «Gazecie Wyborczej» / Wybór tekstów M. Wojciechowski. – Warszawa, 2008.*

²³⁹*Медведчук В. Волинь – наш спільний біль // День. – 2003. – 2 квітня. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/17597>*

Заярнюк²⁴⁰ – але його провокативна стаття подальшої дискусії не викликала.

Парадоксальним чином, саме відсутність пам'яті про українсько–польський конфлікт, а не його переосмислення чи «примирення», сприяли розвитку партнерських стосунків між двома державами. «Волинська» дискусія не тільки стала першою публічною дискусією навколо історичної ситуації, в якій українці були не в ролі жертви чи, принаймні, у ролі не лише жертви, а й актуалізувала тему «історичної пам'яті».

На сході Європи мода на дослідження пам'яті виявилася в контексті звільнення від радянської спадщини, творення (чи відродження) національних наративів, узгодження національних візій минулого як складника політичного примирення. Почалися розмови про «історичну політику» та «політику пам'яті». Стратегії історизації виходили з переконання, що певні репрезентації історичних фактів мають колективний мобілізаційний потенціал²⁴¹.

На відміну від західних сусідів, в Україні не відбулося навіть камеральних дискусій навколо таких понять, як «культура пам'яті» (Ян Ассман), «спільнота пам'яті» (Барбара Шацька) чи вже згадані «місця пам'яті». Класичні праці Моріса Гальбакса чи П'єра Нора відсутні в українських перекладах. Ініціюючи створення Українського інституту національної пам'яті, Президент Віктор Ющенко, вочевидь, відтворював понятійний

²⁴⁰Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – С. 261–286.

²⁴¹Докл. див.: Mink G. Between Reconciliation and the Reactivation of the Past Conflicts in Europe: Rethinking Social Memory Paradigm // Czech Sociological Review. – Vol. 69. – №. 3. – P. 469–491.

винахід польських та словацьких колег. Щоправда, при цьому, на український ґрунт не було перенесено тамтешні принципи роботи цих установ (прокурорські функції, перебрання контролю за архівами колишніх спецслужб). Постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року № 764 «Про утворення Інституту національної пам'яті» визначала його завданням «реалізацію державної політики в сфері відродження і збереження національної пам'яті українського народу», «допомогу у всебічному вивченні історії української нації, зокрема, репресій проти неї тоталітарних режимів», «поширення об'єктивної інформації з історії України в світі».

Ковзанки над пустою

Відхід абсолютної більшості істориків від радянського різновиду марксизму супроводжувався засвоєнням комплексу текстів й історичних уявлень, які можна узагальнено назвати «українським національним наративом». Саме зміна стилістики класової боротьби на мову «національного відродження» і була сприйнята більшістю істориків як зміна методології. Звісно, були й інші моделі: зосередження на фактографії, що ґрунтується на вірі в можливість відтворення історії «як вона є» та переконаності в передчасності методологічних дискусій в українському контексті; декоративний ужиток (особливо у вступях) поодиноких термінів світової науки, що легко поєднуються з суто традиційним характером подальшого викладу; доволі екзотичне збереження вірності одному з модернізованих різновидів марксизму; нарешті, нечисленні спроби осмислення західних епістемологічних дискусій та використання їхнього доробку в Україні.

У новій плюралістичній ситуації пострадянського світу, за умов щоразу відкритішого (передусім, завдяки Інтернету) доступу до інформації про наукові проекти і гранти, поступово сформувалася альтернативна до офіційної наукова ієрархія, яка контролює якщо не експертні ради ВАКу та ректорати класичних університетів, то наглядові ради міжнародних фондів, перекладацькі проекти, нові періодичні видання тощо.

Загалом українська пострадянська історіографія виявилася напрочуд сприйнятливою до нових, «західних» слів, які вельми швидко були інтерналізовані в працях, що, поза термінологічними новотворами, відтворювали інтелектуальні практики, стилістику, тематизацію історії, знані з радянських часів. Позиція мовного пуризму та пошуку українських аналогів понятійних неологізмів від початку 90-х років була і залишається маргінальною.

Словам «модерність», «ментальність» вдалося швидко набутися легітимного (позірно самоочевидного) статусу. Сильніший опір спостерігався щодо нового розуміння «націоналізму» та словника постструктуралізму (дискурс, гранд-нарратив, деконструкція), хоча наразі вживання постмодерних слів властиве авторам, яких набагато більше, ніж прихильників текстів Фуко і Дерида.

Серед стратегій (часто несвідомих) одомашнення західних понять переважали переназивання, ототожене зі зміною сутності (так краєзнавство легко стало «мікроісторією»); декоративний слововжиток та накладання західного словника на місцевий емпіричний матеріал без глибокої рефлексії про контекстуальність запозичених категорій.

Фрагментація історіографії на національному і міжнародному рівні, її розпад на замкнені групи з власною внутрішньою мовою, за слушним спостереженням Ніколая Копосова, є аналогом розпаду всесвітньої історії. Загальновизнані авторитети зникають, природа співіснування різних середовищ нагадує «блискучу ізоляцію». Рідкісна полеміка (зазвичай, особистісно забарвлена і спрямована на знищення, а не зрозуміння опонента) відбувається в різних друкованих органах, у колі однодумців. Байдужість прибирає шати толерантності та декларує небажання і неготовність поставити край нестерпному – найяскравішим проявом чого є толерування плагіату на найвищих щаблях академічної піраміди.

Тож, попри окремі успіхи, перекладацькі здобутки, фахові видавничі та журнальні проекти, творення нових мікросередовищ, питання: чи є українська історична наука (в її різних, часто антагоністичних проявах) питомою частиною міжнародного наукового світу? залишаємо відкритим.

Показчик імен

Андерсон Бенедикт 137
Андрухович Юрій 7
Анкерсміт Франклін 142
Ассман Ян 150
Атнашев Тимур 60, 61
Афанасьєв Юрій 134
Бартов Омер 83, 110, 111, 112
Безансон Ален 86, 148
Бел–Фіалкоф Ендрю 113
Бенеш Едвард 116
Беніні Роберто 75
Берк Пітер 141
Беркгоф Карел 6, 106
Блок Марк 134
Бовуа Даніель 24
Борісьонок Єлена 50-52
Браунінг Крістофер 77
Брежнєв Леонід 59
Бродський Йосиф 20,21
Вайнер Амір 110
Вайт Гайден 142
Вандич Пьотр 13
Вебер Макс 132
Вебер Юджен 62
Верт Ніколя 81
Вілсон Вудро 115
Вінквіст Чарлз 141
Віткрофт Стівен 92,94

Войков Пьотр 51
Волкер Девід 84
Вольтер 20
Вулф Ларі 8, 9
Габермас Юрген 81
Гаген фон Марк 10, 62
Галецький Оскар 12
Гальбвакс Моріс 150
Геллнер Ернест 137
Герасімов Ілля 36, 37
Гіммлер Гайнріх 113
Гірш Франсін 37, 38
Гітлер Адольф 81, 83, 113
Гнатюк Володимир 111
Гобсбаум Ерик 84, 137
Гольчевський Франк 108
Горизонтов Леонід 22
Грабович Григорій 131, 139, 140, 145
Грабовський Сергій 136
Грицак Ярослав 132, 137, 138, 139, 145
Грох Мірослав 137
Грушевський Михайло 136
Гуревіч Арон 134
Гартон Еш Тимоті 15
Гедройць Єжи 63
Гінзбург Карло 144
Голдгаген Деніел 76, 77
Гомулка Владислав 116
Граціозі Андреа 96, 97, 148
Грін Барбара 91
Грос Ян 107
Гудзяк Борис 131
Дашкевич Ярослав 144
Девід–Фокс Майкл 83
Дейвіс Норман 15, 132

Дейвіс Роберт 92, 94
Дерида Жак 152
Джелатлі Роберт 80
Джонс Адам 68
Дін Мартин 106, 107
Дітч Юхан 101
Дмітрієв Міхаїл 30
Долбілов Міхаїл 31
Елман Майкл 93-95
Енгельс Фридрих 129
Епплбом Енн 81
Єкельчик Сергій 147
Забужко Оксана 137, 145
Зашкільняк Леонід 144
Заярнюк Андрій 121, 150
Іналджик Галіл 132
Йонассон Курт 67
Камінський Анджей Суліма 17, 23-24
Каппелер Андреас 132
Касьянов Георгій 132, 136-137
Катерина II 20
Кац Стівен 68, 90
Кені Падрик 13
Кершоу Ян 86
Ключовський Єжи 15-16, 24
Когут Зенон 131
Козеллек Райнґарт 132
Колаковський Лешек 85
Кондрашин Віктор 92
Конквест Роберт 89-90, 98, 149
Копосов Ніколай 153
Косик Карел 7
Кравченко Богдан 131
Кравченко Володимир 34
Кундера Мілан 11, 20

Куртуа Стефан 82
Кучма Леонід 49
Лебедь Дмитрій 47
Леві–Стросс Клод 140
Левін Моше 86
Ле Гофф Жак 134-135
Лемкін Рафаель 65-66, 69, 147
Ленін Владімір 81, 83, 129
Лісовий Василь 138
Ліст Фридрих 10
Лисяк–Рудницький Іван 28, 45, 53, 131, 136
Луцький Юрій 131
Маґріс Клаудіо 12
Мазепа Іван 14, 27, 32
Максімов Владімір 20
Малія Мартин 82-83
Манн Майкл 114-115
Маркс Карл 129
Маркус Девід 98
Мартин Тері 35-37, 59, 62, 122-123
Марчуков Андрей 30, 38, 41-50, 53-55
Медведчук Віктор 149
Мейс Джеймс 89-90
Мелсон Роберт 79, 124
Меєвєдев Дмитрій 102
Міллер Алексєй 11, 21-22, 28-31, 34-38, 45, 53-59, 61-63
Міхутіна Ірина 30, 38-39, 53-54
Могільнер Маріна 37
Монтандон Георг 115
Наймарк Норман 113, 115
Науман Фридрих 10
Новак Анджей 31, 34
Новік Пітер 72, 142
Нойман Івер 14
Нолте Ернст 81

Нора П'єр 150
Острогорський Георг 132
Павличко Соломія 132, 139, 145
Петров Ніколай 58
Поль Дітер 106
Полянські Роман 75
Пріцак Омелян 131-132
Проценко Олег 138
Прусин Александр 107, 120
Пуанкаре Раймон 51
Путін Владімір 58-59, 62
Ріфеншталь Лені 47
Рябчук Микола 137
Сагановіч Генадзь 18
Саїд Едвард 7, 8
Сарбей Віталій 136
Семелін Жак 70
Сербин Роман 103
Серчик Владислав 15-16
Сисин Франк 89
Скрипник Микола 97
Скуратівський Вадим 135
Сміт Ентоні 138
Снайдер Тимоті 19, 118-119
Спілберг Стівен 75
Сталін Йосиф 59, 81, 83, 91, 93-95, 120, 122
Сталюнас Дарюс 34
Субтельний Орест 14, 127-128, 131
Суні Роналд Грігор 62
Сюч Єно 12
Тазбір Януш 24
Тейлор Віктор 141
Тернер Віктор 140
Тішков Валерій 61-62
Тодоров Цветан 148

Тодорова Марія 8
Тойнбі Арнолд Дж. 132
Токць Сяргей 34
Томпсон Едвард 85
Топольський Єжи 142
Туджман Франьо 116
Ульянов Ніколай 27, 45
Февр Люсьєн 134
Фіндер Гебрієл 107
Фрідман Філіп 103
Фуко Мішель 152
Фукуяма Френсис 4
Фюре Франсуа 85, 146
Химка Іван–Павло 104, 105
Хмельницький Богдан 45
Ціммер Керстін 5
Чалк Франк 67
Чарні Ізраель 70, 74, 100
Чаушеску Ніколає 13
Черчилль Вінстон 65, 116
Шацька Барбара 150
Шевельов Юрій 131-132
Шевченко Ігор 131
Шелтон Діна 74
Шкляр Леонід 136
Шопфлін Джордж 10, 12
Шоу Мартин 69, 70, 116, 117
Шпорлюк Роман 45, 131, 136
Шумський Олександр 51, 97
Щоголев Сергей 27, 45
Юзефський Генрик 120
Ющенко Віктор 102, 147, 150
Яковенко Наталя 20, 145
Яковлева Татяна 27
Ян Еґберт 99

Наукове видання

Андрій Портнов

Між «Центральною Європою» та «Русским миром»:
Сучасна Україна у просторі
міжнародних інтелектуальних дискусій

Літературний редактор: *Філіппова Т. М., Коваль І. О.*

Оригінал-макет підготовлено
ПП «Санспарель»
01014, Київ-14, вул. Струтинського, 6

Друк ПП «Санспарель»
01014, Київ-14, вул. Струтинського, 6

Підп. до друку 09.07.09. Формат 70х108\32. Папір офс. № 1.
Офс. друк. Гарн. «PragmaticaС». Обл. – вид. арк. 5,8.
Наклад 300 пр. Зам. № _____